

580 Ft

VAJDA MIHÁLY - A FASIZMUSRÓL

VAJDA MIHÁLY A FASIZMUSRÓL

OSIRIS

ISBN 963 379 058 1

9 789633 790588

TARTALOM

ELŐ-UTÓSZÓ	7
------------	---

I. FEJEZET

FASIZMUS ÉS PROLETÁR OSZTÁLYSZEMPONT	19
A Komintern álláspontja	23
A Komintern álláspontjának oppozíciója	31

II. FEJEZET

A KISPOLGÁR ADEKVÁT OSZTÁLYSZERVEZETE	42
Fasiszta diktatúra: a hatalomra jutott fasiszta mozgalom	42
A fasiszta mozgalom ideológiájának alapja: a „totalitás” elve	45
A fasiszta totalitáselv – nyílt kiállítás a nemzeti partikularitás mellett	48
A demokrácia tagadása: félelem a szabadságtól	53
A fasisztoid karakter	56
„A harci tábor” mint adekvát szervezeti forma	66

III. FEJEZET

VÁLSÁG ÉS KIÚT	76
A „demokrácia válsága”	76
A liberális kapitalizmus válsága	82
A fasizmus mint a tőkés fejlődés egyedüli lehetősége (miért választotta az olasz burzsoázia a fasizmust?)	86
A fasizmus mint alternatíva (Németország)	91
Miért választja a német burzsoázia Hitlert?	103

IV. FEJEZET

HATALOM ÉS URALOM A FASISZTA RENDSZERBEN	114
Fasizmus és bonapartizmus	114
Az olasz diktatúra	126
A német diktatúra	129

FÜGGELÉK	149
----------	-----

I. FEJEZET

FASIZMUS ÉS PROLETÁR OSZTÁLYSZEMPONT

Huszonöt esztendő telt el a náci Németország összeomlása óta. Ez idő alatt folyóiratcikkek és könyvek tízezrei íródtak a fasizmusról, közöttük számos marxista munka. A marxizmus azonban mind ez ideig adós maradt a fasizmus *elméletével*.

A legutóbbi években ugyan öröndetesen szaporodnak a munkák, melyek e feladat megoldására vállalkoznak. A marxista fasizmuselmélet mégis gyerekcipőben jár; ennek – úgy vélem – az a meghatározó oka, hogy a kommunista teoretikusok ezen a területen mindeddig megelégedtek azzal, hogy egy 1935-ben, a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán elfogadott „definícióvá” vált megállapítás fényében leírják, de *csak* leírják magát a *jelenséget*. A kommunista fasizmusirodalom a definíció krónikás illusztrációjának szerepét tölti be. Éppen ezért azonban nem alkalmas másra, mint közhelyek igazolására. Igazolja azt, amit *ma* már mindenki tud és elfogad: a hatalomra került fasizmus nem szüntette meg a kapitalizmust, ugyanakkor az újkori történelemben példa nélkül álló borzalmakat produkált. A kommunista teoretikusok részéről megválaszolatlanok maradtak mindazok a kérdések, amelyek már a meztelen történelmi tények ismeretében is szinte maguktól adódnak: Miképpen volt lehetséges az, hogy ez a burzsoázia érdekeinek kifejezetten megfelelő brutális uralmi rendszer nemcsak igen széles tömegmozgalom eredményeként jött létre, hanem hosszú időn keresztül hatalmon is tudott maradni, nem vesztette el tömegbázisát? Miért választott a burzsoázia olyan uralmi formát, amelyik semmibe vette az összes hagyományos polgári értéket, holott – ez *ma* már világos – a tőkés rendszer ezen értékek – legalább idealisztikus – fenntartása-elfogadása mellett is megmaradhat?

Ha ragaszkodunk az 1935-ös „definícióhoz”, akkor e kérdésekre olyan válaszok adódnak, melyek teljesen ellentétesek a történelmi

materializmus alapvető elveivel: a fasizmus tömegbázisát a fasiszta mozgalom vezéreinek a tömegek félrevezetésére, „becsapására” alkalmas „rendkívüli képességeivel”, a burzsoázia jelentős rétegeinek a fasizmussal való szembenállását még „megmaradt tisztességükkel” kell magyarázni stb.

Nem a fasizmusprobléma a politikai elmélet egyedüli olyan területe, ahol a kommunista teória zsákutcába jutott. Kommunista politikai *elmélet* vagy politikai szociológia hosszú évtizedek óta egyáltalán nem létezik. Az úgynevezett politikai elmélet a kizárólag taktikai megfontolásokból – legyenek azok helyesek vagy helytelenek, ebből a szempontból közömbös – született politikai döntéseknek a marxizmus–leninizmus úgynevezett „alapigazságaival” való látszólagos összekapcsolásából állt. Szinte magától értetődő tehát, hogy a fasizmus tényleges teoretikus analízisére nem kerülhetett sor. Annak azonban, hogy kommunista fasizmuselmélet nem született, speciális oka is van: a sztálinizmus nem nézhetett szembe a polgári fasizmuselméletek legelterjedtebb válfajával, a totalitarizmuselmélettel. Ez az elmélet távolról sem a leglényegesebb problémákat veti fel: a maga egészében megmarad fenomenális szinten. A fasizmus nem közelíthető meg politikai-hatalmi rendszerének oldaláról, lényegét nem méríti ki az általa megteremtett politikai struktúra. A jelen tanulmányban ezeket a problémákat nem is kívánom tárgyalni, csak ott érintem őket, ahol a vizsgált kérdések megvilágításához elengedhetetlenek. Mégis: ha nem tudunk szembenézni azzal a ténnyel, hogy ebben a vonatkozásban a fasizmus és a sztálinizmus valóban nem lényegtelen azonosságokat mutat fel – ami egyáltalában nem jelenti a két rendszer egy szintre helyezését –, akkor szükségképpen fut vakvágányra a fasizmusjelenség egészét, annak leglényegibb problémáit felvető analízisünk.

A forradalmi-marxista fasizmuselmélet kialakításának elengedhetetlen feltétele, hogy számos, a sztálinizmust opponáló marxista teoretikus kérdésfeltevéseihez visszanyúlva, újrafogalmazzuk a kérdéseket is. Ennek célja természetesen nem a fasizmus valamiféle új, az eddig elfogadottat kiegészítő, módosító vagy azt helyettesítő *definíciójának* megalkotása. A történelmi jelenségek tényleges megértését általában nem segíti elő pusztá meghatározásuk, a fasizmus esetében pedig különösen ez a helyzet. Hiszen olyan történelmi képződmény-

ről van szó, amelyik – nem véletlenül – soha nem stabilizálódott, soha nem öltött végleges alakot. Ezért azután nemcsak minden definíció, hanem minden olyan statikus modell is, amelyik a fasiszta uralom „képletét” kívánja rögzíteni, eleve elhibázott. Messzemenően egyetérték W. Sauernak azzal a megállapításával, hogy „a nemzetiszocialista totalitarizmust illetően a statikus modellek csődöt mondanak; ha ilyeneket alkalmazunk, akkor eredményünk az elé az alternatíva elé állít bennünket, hogy a nemzetiszocialistákat vagy bármire képtelen tökfilkóknak, vagy pusztá bűnözőknek tekintsük; ez az alternatíva pedig tökéletesen hamis, minthogy az első esetben a rezsím viszonylagos sikereit nem veszi tudomásul, a másodikban egy kizárólagosan morális-jogi szemléletmódhoz vezet, amelyik nem veszi tekintetbe magát a valódi politikai problémát”.¹

Ebből azonban nem vonnám le azt a következtetést sem, amelyhez – éppen a fasizmus létrejöttének specifikus körülményeit tekintetbe véve, a fasizmus különböző típusait és tendenciáit vizsgálva – Angelo Tasca jutott el, hogy ugyanis „a fasizmust definiálni mindenekelőtt azt jelenti számunkra, hogy megírjuk történetét”.²

Történelemtudomány és társadalomelmélet a marxizmuson belül is mindig csatáznak. Az előbbi azt állítja, hogy nem lehetséges egy történelmi képződmény elméleti analíziséhez hozzáfogni mindaddig, amíg nem tisztáztuk a vele kapcsolatos „tényeket”. Az utóbbi pedig kitart amellett, hogy a tények végtelen tengerének rendezéséhez, egyáltalán leírásukhoz hozzá sem foghatunk mindaddig, amíg nem tisztáztuk az adott kérdéskör elméleti alapproblémáit.

A fasizmus vonatkozásában – úgy vélem – a történettudomány és a társadalomelmélet nyugodt lelkiismerettel fegyverszünetet köthet. Mindenképpen elegendő tényanyag és történeti jellegű anyagfeldolgozás áll a rendelkezésünkre ahhoz, hogy az elméleti problémákat kidolgozhassuk. Munkámban a tényeket ismerteknek tekintem. Nem hivatkozom sem történelmi forrásokra, sem történelmi feldolgozásokra. Elméleti munkákra is csak ott, ahol elgondolásom közvetlenül kapcsolódik másokéhoz, vagy ahol egy-egy elméleti szempontból jelentősebb tanulmány általam tévesnek vélt meggondolásai vitára késztetnek.³

Tanulmányom műfaját magam is nehezen tudnám meghatározni. Célkitűzésem viszont egészen egyértelmű: legalább fel szeretném

vetni azokat az alapvető kérdéseket, amelyeknek megválaszolása nélkül – úgy vélem – mind az elméletben, mind pedig a gyakorlatban szükségképpen tehetetleneknek bizonyulunk a fasizmus szemben. Természetesen kísérletet teszek arra is, hogy a felvetett kérdéseket megválaszoljam. Céomat azonban már akkor is megvalósítottam tekintetném, ha felvetett kérdéseim legalább egy részének sikerülne a problémakomplexum legkritikusabb pontjait érinteniük.

*

A fasiszta mozgalom megszületése a legkülönbözőbb országokban, egyes országok fasiszta mozgalmainak – sokszor rendkívül gyors – tömegsikerei, majd a létrejött fasiszta diktatúrák természetesen azonnal teoretikus és gyakorlati reakciókat váltottak ki a munkásmozgalom soraiban. Jelentős marxista gondolkodók foglaltak állást a fasizmust illetően; egyesek közülük nem törekedtek az átfogó teoretikus analízisre, csupán az adott pillanatban követendő proletárpolitikát kívánták megalapozni, mások azonnal hozzáláttak a jelenség teoretikus feldolgozásához. A ma létező különböző marxista felfogások is – szinte kivétel nélkül – a fasizmus korszakában megszületett álláspontok egyikéhez vagy másikához kapcsolódnak. Elemzésünk bevezetéseképpen e helyütt – a teljesség minden igénye nélkül – azokat a *korabeli* marxista állásfoglalásokat vesszük szemügyre, amelyek a fasizmus lényegét, mibenlétét kívánták tisztázni. Lévéen szó marxista kísérletekről, mindegyikük arra törekszik, hogy feltárja a fasizmus osztálytartalmát és osztálybázisát. S bármilyen élesek legyenek is a viták a különböző álláspontok, különböző felfogások, ezeknek számtalan árnyalata között, a nézeteltérések lényege *egyetlen mozzanatra* redukálható: a fasiszta diktatúra mint tőkés uralmi forma szempontjából van-e egyáltalában, s ha igen, milyen jelentősége annak, hogy egy alapjában „kispolgári” és lumpenproletár osztálybázisra támaszkodó tömegmozgalom eredményeképpen jött létre? A vitázó marxisták közül ugyanis kivétel nélkül mindenki elismeri a fasiszta uralom burzsoá jellegét, továbbá azt is, hogy a fasizmus mint tömegmozgalom alapjában véve „kispolgári” és lumpenproletár elemekből tevődik össze.

Minthogy tehát az alapvető vitakérdés a *fasiszta tömegmozgalom és a fasiszta diktatúra összefüggése, kapcsolata, a jelenség totalitásának megítélésében az hozzá létre az alapvető különbségeket, hogy a kispolgári tömegmozgalom vagy a kialakult fasiszta diktatúra oldaláról közelítik-e meg. Vannak, akik a fasizmus megítélése szempontjából a fasiszta mozgalom jellegének tulajdonítanak alapvető jelentőséget, s vannak olyanok, akik a diktatúra kialakulásának szempontjából végső soron másodlagosnak tekintik eredetét; úgy látják, hogy a fasiszta diktatúra burzsoá lényegét kódósítjuk el azzal, ha a fasiszta mozgalom kispolgári gyökereinek bármiféle jelentőséget tulajdonítunk. Mintegy közbülső álláspontként jellemezhetjük azt a felfogást, mely szerint a fasiszta diktatúra létrejötté szempontjából a mozgalom kispolgári osztálybázisának van ugyan jelentősége, de csak annyiban, hogy a burzsoázia mintegy új módszereket fedezett fel, amelyeknek segítségével a néptömegeket, a kizsákmányolt rétegek minden fajtáját félrevezetheti és kordában tarthatja; magának a fasiszta diktatúrának a jellege szempontjából eredete igazán kevésbé perdöntő.*

A KOMINTERN ÁLLÁSPONTJA

A Kommunista Internacionálé által a VII. kongresszuson hivatalosan elfogadott fasizmusdefiníció kizárólag az uralmon lévő fasizmust elemzi, s mint az közismert, leszögezi, hogy „a hatalmon lévő fasizmus... a fináncióke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája”⁴. Ehhez a meghatározáshoz hozzáteszi, hogy „a fasizmus legreakciósabb válfaja a német típusú fasizmus... Ez vadállati sovinizmus. Ez a politikai banditizmus kormányrendszere, a munkásosztállyal és a parasztsággal, a kispolgársággal és az intelligencia forradalmi elemeivel szemben alkalmazott provokációk és kínzások rendszere. Ez középkori barbárság és vadállatiaság. Ez féktelen agresszió más népekkel és országokkal szemben.”⁵ 1935-ben sok szempontból jogosult volt a fasizmus kérdéséről a fennálló fasiszta diktatúrák jellegének oldaláról megközelíteni. Mindazok a fasiszta mozgalmak ugyanis, amelyek addig az időpontig valóban jelentős tömegsikeret értek el, már hatalomra is jutottak. A nemzetközi proletármozgalomnak is mindenekelőtt a fasiszta

diktatúrák – és elsősorban a nemzetközi politikai szempontból sokkal jelentősebb hitleri Németország – létéből adódó új szituációval kellett szembenéznie. Mindaz azonban, amit az úgynevezett „dimitrovi definíció”⁶ magában foglal, teljesen ignorálja a fasiszmus eredetének kérdését, s ennél fogva képtelen arra, hogy a fasiszta diktatúra specifikumait megragadja. Hiszen maga a definíció csupán azt a tényt szögezi le, hogy a fasiszta diktatúra a finánc-tőke uralma; megkülönböztető jegyét pedig abban látja, hogy a finánc-tőke uralmának nyíltan terrorista, a lehető legreakciósabb változata. A probléma – ez magától értetődik – nem abban rejlik, hogy kiemelik e diktatúra nyíltan terrorista jellegét a burzsoá politikai uralom demokratikus válfajaival szemben, hanem hogy differentia specificáit a nem fasiszta uralmi rendszerben kialakult konkrét osztálystruktúrával, a tőkés rendszer egészét jellemző karakterisztikumoknak a liberalizmustól kölcsönzött, alapjában véve erkölcsi-politikai, nem pedig tartalmi-szociális jegyekkel történő kiegészítésével kívánják megadni.

A húszas évek elején, amikor a kommunista mozgalom először találja magát szemben a fasiszta mozgalommal mint fenyegető tömegjelenséggel, még nem alakult ki vele kapcsolatosan semmiféle egységes álláspont a Kommunista Internacionálén belül. Az olasz kommunisták, akik ebben az időben a legközvetlenebbül érdekeltek a kérdésben, úgy látják, hogy nemcsak a kommunista pártot, hanem a munkásmozgalom egészét támadó fasiszta rohamcsapatok a magukat a szervezett munkásság harcai által fenyegetettnek érző kispolgári és lumpen elemek soraiból tevődnek össze, amelyeket a fennálló polgári hatalom eltűr, minthogy a munkásszervezetek felszámolása neki is alapvető érdeke. Gramsci erre vonatkozó elgondolásaival a későbbiekben foglalkozunk, e helyütt az *Inprekorr*-ból⁷ idézek néhány mozzanatot; ezek arra utalnak, hogy az Internacionálé ebben az időben még semmiképpen sem fordult szembe azokkal az elgondolásokkal, amelyek komoly figyelmet szentelnek a mozgalom kispolgári jellegének. Terracini 1922 októberében a következőket írja az *Inprekorr*-ban: „A középosztály osztozik... a proletariátus szenvedéseiben; de *nincsen szüksége arra*, hogy az illegális fasiszta reakcióval szemben védekezzék, amelyik éppen arra törekszik, hogy a kispolgárságot mint bázist és támaszpontot saját akcióihoz felhasználja.”⁸

A Komintern IV. kongresszusán maga Zinovjev hívja fel a figyelmet arra, hogy milyen alapvető szerepe van a fasiszta mozgalom kispolgári jellegének: „Mussolini, a nacionalista kispolgári entellektüelek, egy új »Wille zur Macht«-tal jönnek. A fasiszták a kispolgárság egy új hitével jönnek; azt mondják: a szocializmus nem volt képes arra, hogy létrehozzon valami újat. Mi azonban közvetíteni fogunk a munkások és a kapitalisták között, kényszeríteni fogjuk a kapitalistákat, hogy a munkások érdekeit kielégítsék. Nektek, munkásoknak azonban dolgoznotok kell, fel kell építenetek a nemzetet. Minthogy az olasz szocializmus illúzióknak bizonyult, a fasiszták szembeállíthatják vele a kispolgári illúziókat...”⁹ „A fasiszták a kispolgárságot jelentik, amelyik a kapitalizmus által támogatva hatalomra került, melyet azonban kényszeríteni fognak, hogy ne a kispolgárság programját, hanem a kapitalizmusét hajtsa végre.”¹⁰ Clara Zetkin a frankfurti nemzetközi antifasiszmus kongresszuson – az *Inprekorr* által ugyancsak leközölt – beszédében rámutat arra, mennyire tévednek azok, akik a fasiszmust egyszerűen azonosítani kívánják a legszélsőségesebb fehérterrorral, s nem látják, hogy a fasiszmus igen széles tömegbázisra épül: „Egyes elvtársak túl gyorsan készek ítéletet alkotni, amikor a fasiszmust mint a fehérterror jelenségét, mint a burzsoázia harci erejének kifejeződését fogják fel. A Horthy-terror és a fasiszmus esetében, külső hasonlóságok ellenére, lényegileg különböző jelenségekről van szó.”¹¹ A magyarországi helyzetet úgy jellemzi, hogy ott egy levert forradalom után a nagybirtokosok és militaristák szűk rétegének erőszakuralma jött létre. „Egészen más a fasiszmus a modern ipari államokban, ahol azt széles rétegeknek, és pedig nemcsak kispolgári és kisparaszti, hanem fel nem világosult proletárelemek széles rétegeinek a tömegmozgalma testesíti meg.”¹² A KIVB fasiszmusülésén – ugyancsak ’23-ban – Zetkin még bírálja a német kommunista pártot, hogy azt az álláspontját, amely később az Internacionálé hivatalos állásfoglalásának alapját képezi: „A kommunista párt hibája... mindenekelőtt abban állt, hogy a fasiszmust csak mint katonai-terrorista, nem pedig mint mély szociális alapokkal rendelkező tömegmozgalmat fogta fel.”¹³

Kifejezetten aktuálpolitikai jellegű cikkekből és referátumokból idéztem, nem teoretikus analízisekből. De az ezekből – szinte találomra – kiemelt néhány megállapítás is világosan bizonyítja: a Komintern

VII. kongresszusán elfogadott álláspont tartalmatlansága nem annak aktuálpolitikai jellegéből következik. Hiszen a fent idézettekben – a VII. kongresszus definíciójától eltérően – *szinte mindazon* lényeges teoretikus problémákat érintették, amelyeknek megválaszolása a marxista fasizmusanalízis elengedhetetlen feltétele.

Az V. világgongresszustól, 1924 szeptemberétől kezdve az Internacionálé hivatalosan megfogalmazott, s így Szervezeti Szabályzatából következően valamennyi kommunista pártra kötelezően érvényes, egységes álláspontot foglal el a fasizmus kérdésében. A kongresszusnak a fasizmusról szóló határozata tartalmazza ugyan azt a mozzanatot, hogy „struktúrája szerint a fasizmus kispolgári mozgalom”¹⁴, ennek azonban semmiféle jelentőséget nem tulajdonít a fasiszta uralmi rendszer jellemzését illetően. „A polgári társadalom előrehaladó széthullásával az összes polgári pártok, de különösen a szociáldemokrácia, többé-kevésbé fasiszta jelleget öltenek magukra, annak harci módszereit alkalmazzák a proletariátussal szemben... A fasizmus és a szociáldemokrácia a nagykapitalista diktatúra ugyanazon eszközének két oldala.”¹⁵ Az Internacionálé minden olyan erőt, amelyik nem hajlandó a kommunista mozgalom álláspontját elfogadni, egyformán ellenségnek tekint. Ennélfogva a fasiszta mozgalom kispolgári jellegének hangsúlyozását, minden olyan elképzelést, amelyik nem csupán megállapítja a fasiszta mozgalom kispolgári szociális összetételét, hanem ebből a fasiszta uralmi rendszerre vonatkozóan bármiféle *következtetést* kívánt levonni, az Internacionálé úgy tüntet fel, mint a frontok összemosására irányuló, a proletárforradalmi mozgalmat gyöngíteni kívánó vagy legalábbis objektíve gyengítő törekvést. Az Internacionálé szerint a fasiszta mozgalom és az uralomra került fasiszta diktatúra bármiféle konkrét osztályanalízise csak összezavarta a tiszta frontokat: azt a „tényt”, hogy egyik oldalon áll a fináncőke uralma, a másik oldalon pedig a vele szemben fellépő proletárforradalmi mozgalom. Végül is *a fasizmus a kapitalista uralom (illetve mindenféle kizsákmányoló uralom) szinonimájává lett*. Nemcsak a legkülönbözőbb típusú katonai és félkatonai jellegű diktatúrákat, nemcsak a félféudális jellegű, a konzervatív rétegekre támaszkodó antiliberális uralmi rendszereket, hanem még a polgári demokratikus rendszereket is fasizmusnak (noha burkolt fasizmusnak) tekintették.¹⁶

Igen jellemző Lukács úgynevezett Blum-téziseinek sorsa. E tézisek idevágó megfogalmazásai tökéletesen megfeleltek az Internacionálé álláspontjának. Nemcsak a magyar Bethlen-rezsimet, de a nyugati demokráciákat is fasizmusnak tekinti. Megállapítja, hogy „...a most meginduló demokratikus fejlődés nálunk éppúgy, mint a »nyugati demokráciában«, a fasizálódásnak egy válfaja”¹⁷, hogy a nemzetközi szociáldemokráciának az a kérdésfeltevése, hogy „demokrácia vagy fasizmus”, tökéletesen hibás. „Ezzel a kérdésfeltevéssel eltakarja a munkások előtt a mai, az imperializmusban lehetséges demokrácia valóságos osztálycéljait: az osztályharc lefojtását, a bérharcok intézményes lehetetlenné tételét, a szakszervezetek fasizálását, a szociáldemokrácia és a szakszervezeti bürokrácia belenövését a fasiszta államgépezetbe.”¹⁸ A KIVB-nek a KMP-hez intézett levele mégis azt állapítja meg, hogy „Blum elvtárs tézisei likvidátorságot képviselnek a KMP-n belül”.¹⁹ Lukács a „valóságban a szociáldemokrácia álláspontjára helyezkedik”.²⁰ Nos, a KIVB nem tévedett, amikor Lukácsnak azon gondolatát, hogy a „fasizmus polgári demokratikus típusa” kedvezőbb feltételeket teremt a proletariátus harca számára, mint az olasz típus, az Internacionálé *teoretikus* álláspontjának revíziójaként értékelte. Mert – amint azt a Blum-tézisek részletesebb elemzésekor majd látni fogjuk – az „olasz típusú fasizmus” és a „fasizmus” egyéb típusainak differenciálása (magyarán a fasizmus és a burzsoá uralom egyéb formái közötti különbségtevés) Lukácsnál nem csupán taktikai megfontolásokon nyugodott. Taktikai megfontolásokból bizonyos időszakokban az Internacionálé is hajlandó volt a differenciálásra, Lukácsnál viszont e differenciálás mögött a modern kapitalizmus fejlődésének olyan, valóban teoretikus, elemzése állott, amelyik az Internacionálé vezetése számára – számos, itt nem vizsgálható okból – mindenképpen elfogadhatatlan volt.

Az Internacionálé még a nácizmus hatalomra kerülése után is a legegységelműbben elutasít minden olyan fasizmusanalízist, amelyik a fasiszta *mozgalom* vizsgálatából indul ki. S önmagában azt a tényt, hogy a fasiszta *mozgalom* kispolgári jellegét hangsúlyozzák, úgy értékeli, mint a fasiszta demagógia támogatását.²¹ Vonatkozik ez például Otto Bauerra, akiről kijelentik, hogy a „kispolgárság diktatúrájának” tekinti a fasizmust, vagy Trockijra, aki „kispolgári ellenforradalomnak”.²² A KIVB plenumán (1934 januárjában) Pieck kijelentette, hogy

„a fasiszta diktatúrában a burzsoázia osztályuralmának tartalma ugyanaz maradt, mint a »weimari köztársaságban«”; ennél fogva teljesen megengedhetetlen „a polgári demokrácia és a fasiszta diktatúra uralmi formájának szembeállítása”, s nem szabad tagadni, hogy a „fasiszta diktatúra a polgári demokráciából nőtt ki”.²³ Ennek megfelelően továbbra is érvényesnek tekintik a XII. plénumnak azt a megállapítását, hogy nem beszélhetünk „klasszikus típusú fasiszta diktatúráról”, a tökélesztály uralmának minden egyedi esete a fasiszmus ilyen vagy olyan formáját képviseli.²⁴

A KIVB 1933. április 1-jei határozata a következőket mondta ki: „A forradalmi fellendülés Németországban a fasiszta terror ellenére elkerülhetetlenül bontakozik ki. A tömegek védekezése a fasiszmussal szemben szükségképpen fokozódik. A nyílt fasiszta diktatúra bevezetése a tömegek minden demokratikus illúzióját felszámolja, és megszabadítja a tömegeket a szociáldemokraták befolyásától, s ezáltal meggyorsítja Németország proletárforradalomhoz vezető fejlődésének tempóját.”²⁵ Tekintsünk el attól, hogy ez az elgondolás mennyire abszurd volt már 1933-ban is, amikor a nyílt fasiszta diktatúra idetova kilenc év állt fenn Olaszországban. Az olasz fasiszta diktatúrával kapcsolatosan ugyanis talán még fenntartható lett volna az az álláspont, mely szerint az – egy viszonylag rövid átmeneti időszaktól eltekintve – nem sokban különbözik az Európa más elmaradott országaiban fennálló reakciós rezsimektől; hiszen Olaszország – rendkívül fejlett és igen harcra munkásmozgalmát ellenére – maga is elmaradott, a kapitalista fejlődés tekintetében a nyugati demokráciákhoz és Németországhoz semmiképpen sem hasonlítható ország volt.²⁶ Ha ebből nehezen lehetett is levonni azt a következtetést, hogy a nyílt fasiszta diktatúra kedvezően befolyásolja a proletárforradalmi mozgalom kibontakozását, lehetett azonban az egész olasz szituációt nem „klasszikusnak”, nem „jellemzőnek” tekinteni: azt feltételezni tehát, hogy egy olyan országban, mint Németország, ahol a demokratikus politikai struktúra nem rendelkezik ugyan olyan tradíciókkal, mint Nyugaton, de az erőteljes munkásmozgalom nem a kapitalista fejlődés elmaradottságával, hanem fejlettségével volt összefüggésben, a nyílt fasiszta diktatúra nem tarthatja fenn magát hosszú ideig, s a proletármozgalom fellángolásához vezet. A valóságban az Internacionálé fentebb idézett állásfoglalása nem ezen a – magában véve

is hamis – teoretikus megfontoláson nyugodott. Ezt a legvilágosabban talán az bizonyítja, hogy 1924-től kezdve folyamatosan hangoztatják: Mussolini rendszerének napjai meg vannak számlálva. A fasiszta terror időnkénti fokozódását, a fasiszta diktatúra uralmi formájának egyre fokozódó kiteljesedését mindig a rendszer gyengeségéként értelmezik.

Az 1935-ös gyökeres álláspontváltozás alapját a Szovjetunió biztonságának szempontjai alkották. A hitleri rezsim megszilárdulásával ugyanis az intervenció háború befejezése óta első ízben merült fel ismét közvetlenül egy Szovjetunió-ellenes agresszió veszélye. 1935-ben már nem lehetett nem komolyan venni Hitler agresszív szándékait (amelyeket uralmának első hónapjaiban leplezni kívánt). A potenciális belső ellenzékkel való leszámolás után már világosan lehetett látni: a náci rezsim képes lesz „életteret” követelő agresszív politikájának megvalósítására. Ebben a pillanatban, amikor az európai fasiszta előretörés már nemcsak a kapitalista országok munkásmozgalmát, hanem a Szovjetunió létét is veszélyeztette, Sztálin arra a belátásra jutott, hogy a Szovjetunió (tehát a kommunis táknak általában is) össze kell fogniok minden olyan erővel, amelyik – bármilyen okból is – képes és hajlandó a fasiszmussal szembeállni.²⁷

A VII. kongresszus idején kialakított új álláspont elfogadása (ez az álláspont 1935-től kezdve – az 1939–1941-es időszakot kivéve – mind a mai napig a kommunista mozgalom hivatalos álláspontja) nem eredményezte a teoretikus alapok átgondolását. Ez ugyanis egyértelmű lett volna a sztálini politika egészének átgondolásával és felülvizsgálásával. S minthogy az új taktika és megvalósítása ugyancsak a sztálini politikából következett, arra épült, a VII. kongresszus a fasiszmusra vonatkozó álláspontját úgy formulázta meg, hogy az semmiféle értelemben ne kerüljön szembe a fasiszmus jellegére vonatkozó eddig érvényes tételekkel.

Nem ismerték tehát el azt, hogy a fasiszmus, mint a burzsoázia osztályuralmának *specifikus* formája, kifejezetten kispolgári jellegű tömegmozgalomra épül, ennek eredményeként jött létre. Elismerve, hogy nem lehet minden burzsoá kormányzatot fasisztának tekinteni²⁸ (a Szovjetunió ugyanis szövetségre szándékozott lépni kapitalista országokkal a fasiszta rendszerekkel szemben), továbbra is fasiszmus-

nak tekintenek minden olyan rendszert, amelyik nem kifejezetten és egyértelműen polgári demokratikus. „Egyes országokban, elsősorban ott, ahol a fasizmusnak nincsen széles tömegbázisa, és ahol magának a fasiszta burzsoáziának a táborában elég erős az egyes csoportok egymás elleni harca, a fasizmus nem rögtön szánja rá magát, hogy megszüntesse a parlamentet, és a többi burzsoá pártoknak, valamint a szociáldemokrata pártnak bizonyos legalitást hagy meg.”²⁹ Elismerve azt, hogy a fasizmus önmagát nem emészti fel, fenntartják azt a tételt, hogy a fasizmus elősegíti a tömegek forradalmasodását.³⁰ Sőt, azt állítván, hogy a fasizmussal szemben a *burzsoá* demokrácia védelme a proletariátus alapvető érdeke,³¹ mint jobboldali opportunistákat ítélik el azokat, akik „...egy külön »demokratikus átmeneti szakaszt« igyekeztek a burzsoázia diktatúrája és a proletariátus diktatúrája közé helyezni”³². Ez a mozzanat mutatja talán a legvilágosabban, hogy a Komintern álláspontját milyen kizárólagossággal határozták meg a Szovjetunió közvetlen érdekei, amelyek mögött az európai proletariátus érdekei teljesen háttérbe szorultak. A későbbiekben látni fogjuk: a kapitalista ökonomiai szisztéma gyökeres átalakulása az adott korszakban minden fejlett tőkés országban napirenden volt. Ez az átalakulás – az egyes országok történelmi körülményeitől függően – kétféleképpen mehetett végbe. Vagy az úgynevezett „neokapitalista” szisztémára való közvetlen áttérés formájában (ez történt a nyugati demokráciákban), vagy a fasiszálódás útján. A forradalmi proletariátus szempontjából az előbbi mindenképpen a kedvezőbb forma. A feladat tehát éppen az lett volna, hogy a munkásosztály kikényszerítse ennek választását, ami tökéletesen megfelelt volna a „demokratikus átmeneti szakasznál”, azaz a munkás-paraszt demokratikus diktatúráról szóló lenini koncepciónak. Teljesen értelmetlen volt tehát az elavult, a kapitalizmus ökonomiai fejlődésével többé-össze nem egyeztethető parlamenti demokrácia védelme (hogy ez mennyire irreális volt, azt éppen Olaszország és Németország példája mutatta). Ennek deklarálása csupán azt jelentette, hogy a Szovjetunió nem áll többé ellenségesen szemben a nem fasiszta tőkéshatalmakkal. Mert a tőkés ország *munkásosztálya* számára a bomlóban lévő demokratikus parlamenti formák védelme semmit sem jelentett: ha valamely országban a fasiszta diktatúra kialakulásának feltételei jelen voltak, akkor ezzel szemben a parlamenti

demokrácia védelme nem volt hathatós ellenszer (ne felejtjük el, a náci rendszer parlamenti úton jutott hatalomra!); ha pedig fasiszta veszély nem volt – azaz a burzsoázia maga vállalta az elkerülhetetlen átalakulások végrehajtását –, akkor a klasszikus típusú polgári demokrácia³³ fenntartása nemcsak szinte lehetetlen volt, hanem amennyiben lehetséges, annyiban reakciós: fékezte a termelőerők fejlődését.

Az 1935-ös taktikai álláspontváltozás tehát semmi újat nem eredményezett a fasizmus teoretikus megítélésében. Fasizmus továbbra is egyenlő burzsoá diktatúra, csakhogy az olasz – s még inkább a közvetlen veszedelmet jelentő német – rendszer – mint ellenséges rendszerek – számára meg kellett találni a differentia specificákat. Még hozzá abban a formában, hogy az pontosan megfeleljen azoknak a – liberális – kritériumoknak, amelyek alapján a „demokratikus” tőkés rendszerek – a Szovjetunió potenciális szövetségesei – önmagukat a fasiszta szisztémától megkülönböztették. Ennek eredményeként jött létre a fasizmusnak, különösen pedig a német típusnak az a definíciója, amelyik minden marxista analízis elengedhetetlen mozzanatait nélkülözi. Teljességgel hiányzik ugyanis a polgári demokratikus rendszerek, a nem német típusú fasizmus és a német típusú fasizmus különbségének (ezt a különbségtevést ugyanis most végrehajtják) a valóságos osztályviszonyokra való visszavezetése (a második az elsőől abban különbözik, hogy reakciósabb, sovinsztább, imperialistább annál, s nyíltan terrorisztikus, a harmadik a másodikától pedig abban, hogy „vadállati” és „barbár”), nem is beszélve arról, hogy szó sincsen az ezen alakulatok létrejöttében szerepet játszó ökonomiai folyamatok analíziséről.

A KOMINTERN ÁLLÁSPONTJÁNAK OPPOZÍCIÓJA

Mindazok a marxisták, akik a Komintern álláspontjától eltérő elképzeléseket képviselnek (legyenek kommunisták vagy baloldali szocialisták, a reformista szocialistákkal nem foglalkozunk), kivétel nélkül abból indulnak ki, hogy a proletariátus forradalmi célkitűzéseinek megvalósítása szempontjából a legkevésbé sem közömbös, hogy a burzsoázia milyen formában gyakorolja politikai uralmát: a proletárforradalom előkészítése szempontjából elengedhetetlen a

proletariátus legkülönbözőbb szervezeteinek a létezése; s ha a reformista munkáspártok és szakszervezetek akadályozzák is a forradalmi proletártudat kialakulását, mégis proletárszervezetek, ennél fogva szétverésük jelentősen gyengíti a munkásmozgalmat. Megfelelő körülmények között a szervezett munkás mindenképpen előbb tehet szert proletár osztálytudatra, mint az, aki semmiféle munkásszervezethez nem tartozik, nem is beszélve azokról a munkásokról, akik a fasiszta korporációkban kifejezetten fasiszta befolyás alá kerülnek. Márpedig a klasszikus típusú fasizmus legszembetűnőbb jellegzetessége, hogy rohamcsapatainak segítségével szétveri az összes önálló munkásszervezeteket, azokat is, amelyek működésükkel semmiféle formában sem fenyegetik a burzsoá rendszer létét.

A fasiszta mozgalom kispolgári jellegének kiemelése semmiképpen sem azt a célt szolgálja, hogy elmossa a reális frontokat, hogy a fasizmust a burzsoá- és a proletárdiktatúra „között” elhelyezkedő politikai formaként tüntesse fel. Az osztályok helyzetének és mozgásának reális ábrázolása, a különböző mozgalmak és pártok szociális jellegének feltárása a társadalom marxista analízisében nem valami séma kialakítását jelenti, amelyben a különböző alakulatok szerepét a proletariátustól való „távolságuk” alapján kell vagy lehet megítélni. Amennyiben a társadalmi totalitás marxista analízisének a centrumában a proletariátus áll – s valóban az áll –, akkor ez éppen azt jelenti, hogy az egyes mozgalmakat, pártokat stb. annak alapján ítéljük meg, amit a proletármozgalom lényegi célkitűzéseinek szempontjából jelentenek. Ebben az összefüggésben az a ténymegállapítás, hogy a fasiszta mozgalom célkitűzéseit tekintve kifejezetten „kispolgári” jellegű, nem valamiféle értékítélet, amelyik a fasizmusról valami kevésbé negatívát mond ki, mint az a megállapítás, hogy a finánctőke eszköze (ami különben semmiképpen nem is szükségszerű tagadása kispolgári jellegének). Attól, hogy a fasizmus kispolgári jellegű mozgalom, még lehet sokkal „rosszabb” bármely kifejezetten nagyburzsoá pártnál.

A fasiszta mozgalom éppen kispolgári jellegéből következően vált – ott, ahol létrejött, és valóban széles tömegmozgalommá lett – a proletariátus forradalmi célkitűzéseinek legveszedelmesebb ellenfelévé. Éppen mint kispolgári mozgalom vált alkalmassá arra, hogy megsemmisítse a proletariátus összes szervezetét.

Amikor a forradalmi munkásmozgalom legkülönbözőbb teoretikusai szembehelyezkednek az Internacionálé álláspontjával, s nem fogadják el azt a megállapítást, hogy a proletariátus demokratikus illúzióinak megsemmisítésével a fasizmus még bizonyos értelemben pozitív történelmi funkciót is betölthet, akkor éppen azt tartják szem előtt, hogy a fasiszta mozgalom létrejöttével és erősödésével az adott történelmi szituáció alapvető alternatívájává a proletármozgalom egyáltalában vett létének vagy nemlétének kérdése lett. E teoretikusok álláspontjának igen tömör megfogalmazását adja Angelo Tasca, amikor azt írja: „...a fasizmus nemcsak a »demokratikus illúziókat« semmisíti meg, hanem a magát ezen illúziókban ringató szubjektumot is, a szocialista munkásmozgalmat”.³⁴ A hivatalos kommunista álláspontot nyíltan vagy burkoltan opponáló elképzelések tehát a legkevésbé sem arra épültek, hogy a fasiszta barbárság és vadállatiság veszedelmének fényében, a fasizmus elleni harc szükségszerűségét szem előtt tartva időlegesen fel kell függeszteni a proletariátus osztálycéljait, s a proletariátus a maga célkitűzéseit alá kell hogy rendelje valamiféle elvont demokrácia célkitűzéseinek. Ezt az álláspontot éppen az Internacionálé tette gyakorlatilag a magáévá mindazokban a korszakokban, amikor közvetlen taktikai célkitűzése nem a proletárdiktatúra megvalósítása volt, hanem a „munkásegységfront” vagy a „népfront” kialakítása. Éppen a valóságos proletár osztályálláspont követelte meg azoknak a karakterisztikumoknak a feltárását, amelyek a tőkés rendszer ökonómiai bázisának átalakulását kísérő politikai átalakulás különböző formáit lényegileg különböztették meg egymástól.

Az Internacionálé hivatalos álláspontja, valamint a legkülönbözőbb színárnyalatú kommunista oppozíciós álláspontok között az alapvető különbség tehát mindenekelőtt a fasiszta mozgalomnak és a fasiszta uralomnak a munkásmozgalmat illető *következményei* tekintetében jelentkezett. Az Internacionálé álláspontját mindenekelőtt azon az alapon utasították el, hogy nem látja, miért jelent veszélyt a fasizmus a munkásmozgalomra. Hogy nem látta, abban jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a fasizmus nemcsak a kommunista mozgalmat, hanem a reformista munkásmozgalmat, a szociáldemokráciát és a szociáldemokrácia vezetése alatt álló szakszervezeteket is fenyegette: ennek felszámolását ugyanis kedvezőnek tekintették a

kommunista mozgalom céljainak megvalósítása szempontjából. Meg voltak győződve arról, hogy a fasizmus győzelme elsősorban a szociáldemokrácia objektív és szubjektív vereségét eredményezi, s éppen ennek következtében a fasizmus – igen gyorsan bekövetkező – összeomlása után a bolsevik típusú proletárforradalom szinte automatikusan győzelmet arat majd.

A nem hivatalos kommunista teoretikusoknak, de még az olyan baloldali, forradalmár szocialistáknak is, mint Otto Bauer, semmivel sem volt „jobb véleményük” a reformistákról, mint a Kominternnek; világosan látták, hogy a reformista munkásmozgalom a kapitalista szisztéma fennmaradását segíti elő. Sőt anélkül, hogy a szociáldemokrácia vezetőinek ilyen szándékokat tulajdonítottak volna – ami természetesen teljesen abszurd –, azt is világosan látták, hogy a fasizmus mint mozgalom és mint a burzsoázia számára felhasználható eszköz megszületésében a munkásmozgalom reformizmusa jelentős szerepet játszott, amikor akadályozta a forradalmi proletártudat kialakulását. Szemben a Kominternnel tehát, amely kizárólagosan a *fasizmus uralomra jutásában* látta a szociáldemokrácia felelősségét, továbbmentek egy lépéssel, s azt is kimutatták, hogy a szociáldemokrácia, a reformizmus a fasizmus *keletkezéséért* is „felelős”. Az Internacionálé – bármilyen merev volt is a reformista mozgalommal szemben elfoglalt álláspontja – ezt a mozzanatot nem láthatta: amikor eredetileg (’35 előtt) azt állította, hogy nincs más alternatíva, mint a fasizmus vagy a bolsevizmus, akkor a fasizmust a forradalmi proletármozgalom erőteljességével, nem pedig – mint az oppozíció – annak gyengeségével, a munkásmozgalom reformista opportunizmusával magyarázta.

Az Internacionálé álláspontját opponáló elméletek képviselői kivétel nélkül felhívták a figyelmet arra is, hogy a fasizmus kibontakozása és győzelme a reformizmus csődjét mutatja. Csupán tisztában voltak azzal, hogy a munkásosztály ezt a konzekvenciát csak nagy történelmi távlatban vonhatja le, hiszen a megsemmisített munkásmozgalomnak nem áll módjában semmiféle következtetést levonnia. Bizonyítandó, hogy ez a – reformizmus csődjét illető – belátás mennyire nem csupán a hivatalos kommunista álláspont kizárólagos monopóliuma volt, Bauer fasizmustanulmányának végkonzekvenciáit idézem: „Ez a tapasztalat (a fasizmusra vonatkozó – V. M.) szétrombolja

a reformista szocializmus illúzióját, hogy a munkásosztály békésen és fokozatosan, pusztán a demokratikus intézmények kihasználása útján, forradalmi ugrás nélkül szocialista tartalommal tölthetné ki a demokrácia formáit, szocialistává fejleszthetné a kapitalista társadalmi rendet. Ha a munkásosztály azt tapasztalta, hogy az osztályellentétek élessége felrobbantja a demokráciát a tőke fasiszta diktatúrájának berendezése céljából, akkor fel kell ismernie, hogy a teljes és tartós népszabadságot csak az biztosítja, ha magukat az osztályokat és ezzel a kapitalista társadalmi rend osztályellentéteit felszámolják. Ha azt remélte, hogy a demokrácia felhasználásával kiharcolhatja a szocialista társadalmi rendet, akkor most fel kell ismernie, hogy először ki kell harcolnia saját uralmát, és ezután fel kell építenie a szocialista társadalmi rendet, s csak azután lesz a teljes és tartós demokrácia lehetségessé.”³⁵ Csakhogy ebből Bauer és mások nem azt a következtetést vonták le, mint az Internacionálé, azaz hogy a hatalmon lévő fasizmus növelni fogja a proletariátus osztálytudatát; tisztában voltak ugyanis a fasizmus *specifikumával*, azzal, hogy az a burzsoázia uralmának olyan formája, amelyik a maga kispolgári tömegmozgalmának segítségével a *munkásmozgalmat a maga egészében megsemmisíti*.

A fasizmus uralomra jutása és bukása óta eltelt idő történelmi tapasztalatainak fényében természetesen könnyű levonni a fasizmus természetére vonatkozó következtetést. De éppen azt szeretnénk kimutatni, hogy a fasizmus mint jelenség marxista analíziséből az adott korszakban is lehetséges volt a proletárforradalmi mozgalom sorsára vonatkozó predikció. Az Internacionálé álláspontja tehát nem csupán az azóta eltelt történelmi időszak távlatából bizonyult hibásnak. Persze lehetséges azt is állítani, hogy – ha a nácizmus következményeit tekintve nem is – az olasz fasizmust illetően az Internacionálé álláspontja igazolódott be: ha nem követte is a fasizmus uralmát a proletárdiktatúra megvalósulása, nem kétséges, hogy a fasizmus az olasz munkásmozgalmat nem semmisítette meg. Ma is a világ legerősebb mozgalmainak egyike, ha nem a legerősebb.

A későbbiekben részletesen tárgyalni fogjuk az olasz és a német fasizmus eltérő vonásait, az olasz fasizmus specifikus funkcióit és specifikus sorsát. Most csak azt szeretném igazolni: a fasizmus bukását követő olasz fejlődés semmiképpen sem mond ellent annak a

megállapításnak, hogy a fasizmus mint uralmi forma lényegéhez tartozik a munkásmozgalom egészének megsemmisítése. A maga – a nácizmushoz képest sokkal kevésbé brutális – eszközeivel eredetileg az olasz fasizmus is megsemmisítette a szocialista mozgalmat, melynek viszonylag gyors feltámadása csak annak a – fasizmus lényege szempontjából történelmileg véletlenszerű – momentumnak köszönhető, hogy Mussolini súlyos csorbát ejtett a minden fasizmus alapvető ideológiai mozzanatát alkotó nacionalista elven (ennek a fajelmélet csak mitologizált variánsa), amikor az olasz érdekeket alárendelte a német érdekeknek. (Álláspontom szerint ez a mozzanat döntő módon járult hozzá ahhoz, hogy a Mussolini-féle rezsim fokozatosan elvesztette tömegbázisát, s így megszűnt klasszikus típusú fasizmus lenni, vagy legalábbis megindult azon az úton, hogy a hagyományos erőszakszervezetre támaszkodó diktatúrává alakuljon át.)

A Komintern álláspontját opponáló marxista fasizmusanalízisek – a részletelemzések jelentős eltérései ellenére is – tartalmazzák azt a fasiszta diktatúra specifikumát illető közös mozzanatot, hogy itt a burzsoázia, *felhasználva a spontán módon kialakult* kispolgári tömegmozgalmat (ennek spontaneitására határozott hangsúly esik: nem a burzsoázia fizetett ügynökei hozták létre mesterségesen a mozgalmat, tudatosan félrevezetve a kispolgárságot; ilyen is volt: osztrák fasizmus), annak segítségével *felszámolja* a munkásmozgalmat; szemben a modern kapitalizmus fejlődésének másik változatával, amelyik a reformista munkásmozgalom felhasználásán alapszik.³⁶ Ezek az elméletek tehát – e problematika tudatosultságának fokától függetlenül – a modern kapitalizmusra jellemző uralmi formák teoretikus analíziséből indulnak ki. Itt-ott csak közvetve, de feleletet keresnek arra a kérdésre, hogy egyáltalában milyen módon, milyen közvetítésekén keresztül, milyen rétegekre támaszkodva tudja a modern kapitalizmus burzsoáziája a maga uralmát fenntartani. Hogy ilyen közvetítésekre szüksége van, az egyértelműnek tűnik mindazok számára, akik a burzsoá hatalmi funkcionálásának konkrét mikéntjét vizsgálják, s nem egyszerűen minden konkrét történelmi-megközelítés nélkül a „burzsoá diktatúráról” mint olyanról beszélnek. Hogy ez a megközelítésmód felel meg a marxista politikai elmélet követelményeinek, azt a marxizmus klasszikusainak minden konkrét politikai analízise is bizonyítja. Minthogy a kérdés részletes vizsgálatára a

későbbiekben visszatérünk, elégedjünk meg itt Engels erre vonatkozó egyetlen megállapításának a felelevenítésével: „Egyre világosabbá válik előttem, hogy a burzsoázia nem képes arra, hogy közvetlenül maga uralkodjék, tehát ott, ahol egy oligarchia nem vállalhatja magára, mint itt Angliában, hogy jó fizetés ellenében az államot és társadalmat a burzsoázia érdekei szerint vezeti, ott a bonapartista féldiktatúra a normális forma; ez érvényesíti a burzsoázia nagy anyagi érdekeit *még a burzsoázia ellen is*, de az uralomból magából nem ad neki részt. Másrészt viszont ez a diktatúra kénytelen *akarata ellenére* magáévá tenni a burzsoáziának ezeket az anyagi érdekeit.”³⁷

Akadnak az említett teoretikusok között olyanok, akik Marx eredeti bonapartizmusanalízisét³⁸ a maga közvetlenségében kívánják az új helyzetre alkalmazni (elsősorban August Thalheimer), másokra viszont az a jellemző, hogy Marx és Engels bonapartizmusanalízisét csupán elméleti kiindulópontként, példaként kezelve, a modern kapitalizmusra vonatkoztatottan keresik a burzsoá uralom konkrét megvalósulási formáit, és mint e lehetséges formák egyikét közelítik meg a fasizmust.

Az összes fasizmusanalízisek közül talán Lukácsnál jelentkezik a legtudatosultabb formában, hogy a burzsoáziának az új típusú uralmi formákat illető „kísérletei” nem egyszerűen egy véletlen történelmi szituáció (Németországban például egy vesztes és súlyos helyzetet teremtő háború) szülöttei, hanem a *legsúlyosabb összefüggésben állnak a kapitalizmus szabad versenyes korszakának lezárulásával*. A Lenin Imperializmusában elemzett átalakulásról maga a burzsoázia is kénytelen volt tudomást venni, s éppen hogy ne következzen be a világkapitalizmus összeomlása, olyan uralmi formákat kellett teremtenie, ahol vagy képes egyre fokozottabb mértékben a munkásosztály egyedeinek partikuáris szükségleteit kielégíteni, vagy megsemmisítve a munkásosztály partikuláris szükségleteit képviselő reformista munkásmozgalmat, képessé válik a legkülönbözőbb rétegek „nemzeti” integrációjának a megvalósítására s így a társadalom belső feszültségeinek „kifelé” orientálására. Mindkét megoldás szükségképpen azzal jár, hogy az állam a leghatározottabban beavatkozik az ökonómiai szféra működésébe, az osztókésségeket az egyes tőkés érdekekkel szemben az eddiginél fokozottabban érvényesíti. A kapitalizmus nem maradhat fenn másképpen, mint az ökonómiai szféra spontán moz-

gásának állandó ellenőrzése-kézben tartása útján. Lukács rámutat arra, hogy a nagytőke és az állam közvetlen összefonódása már a háborút megelőző periódusban létrejön, a háború után a burzsoázia azonban kifejezetten arra kényszerül, hogy uralmának fenntartására institutionális biztosítékokat teremtsen.³⁹ Ezzel magyarázza a burzsoázia uralmi formáinak kialakuló új típusait, rámutatva arra is, mennyire mások e vonatkozásban az európai és amerikai feltételek. Lukács tehát már 1928-ban megsejti, hogy a burzsoáziának az ökonómia és ezzel párhuzamosan kibontakozó munkásmozgalom fejlődésének eredményeként uralmának fenntartására két alternatíva között kell választania: az egyik a fasizálódás; a másik az akkor mindenekelőtt Amerikában jelentkező megoldási lehetőség: a munkásmozgalom manipulatív integrációján alapuló „ipari tömegtársadalom”.

A fasiszta megoldás választása természetesen a burzsoázia számára is jóval kedvezőtlenebb, mint az ipari társadalomé. Ahol mégis azt választja, ott természetesen nem ő maga, hanem a proletariátus az igazi vesztes.

JEGYZETEK

¹ Ez a lábjegyzet elveszett, s sajnos rekonstruálni sem tudom.

² Angelo Tasca: *Nascita e Avvento del fascismo*. La nuova Italia, Firenze, é. n., 529.

³ Már kéziratom elkészülte után hívták fel figyelmemet Justus Pál: *A szocializmus útja (Az osztályháború új feltételei)* című 1942-ben keletkezett s 1945-ben napvilágot látott munkájára (Népszava kiadása, Budapest). Minthogy tanulmányom szövegén nem kívántam alapvető módosításokat végrehajtani, itt ragadom meg az alkalmat arra, hogy Justus könyvét röviden méltassam. Nem az készlet erre, hogy a szerző magyar teoretikus, hanem a munka jelentősége. Biztos vagyok abban, hogy mindmáig egyike a fasiszmust elemző legkonceptiózusabb marxista munkáknak, teljesen érdemtelenül feledkeztek meg róla. A könyv alapkoncepciójával nem értek egyet, de 1970-ben már gyerekjáték meghaladni azt. Nem értek egyet ugyanis azzal, hogy a monopolista kapitalizmus adekvát politikai formája a fasiszmus lenne, hogy a tőkekoncentráció fokozódása szükségképpen a fasizálódás felé vezet. De hogy ez nem így van, azt a fasiszmus korszakában igen kevés marxista látta. Justus ennek ellenére is eljutott ahhoz az alapvető felismeréshez, hogy teljesen helytelen mindenfajta diktatórikus tőkés uralmat fasiszmusnak tekinteni, hogy a fasiszmusnak nem az a lényege, hogy terrorisztikus uralmi forma.

Teljesen egyetértek ezenkívül is a könyv következő fontos megállapításaival:

1. A fasiszmus nem érthető meg másképpen, csak ha a fasiszta mozgalom és a fasiszta diktatúra összefüggéséből indulunk ki.

2. A fasiszta mozgalom tömegbázisát az úgynevezett középrétegek alkotják.

3. A fasiszta diktatúra az egyes tőkés érdekeivel szemben is képviseli az osztálytökések érdekeit.

Nagyon fontosnak tartom azt a kísérletét, hogy megmagyarázza: miért nem ijed meg a nagytőke a fasiszta mozgalom antikapitalista jelszavaitól. Magyarázatát azonban egyoldalúnak és leegyszerűsítőnek érzem. – Ugyancsak nagyon érdekesek voltak számomra azok a megfontolásai, melyekben magyarázatot kívánt adni egyes társadalmi rétegek, mindenekelőtt a munkásosztály „érdekelletései” cselekvésére. Megoldását azonban ebben a vonatkozásban sem érzem sikeresnek; hibásnak tekintem ugyanis a probléma megközelítésének azt a módját, amelyik a proletár osztálytudatnak a proletariátus osztályérdekeiből való közvetlen levezetésén alapszik.

Hogy teljesen tévesnek bizonyult az az elgondolás, mely szerint a fasiszmust nem külső erők fogják megdönteni, hanem a munkásosztály szükségyszerű forradalmasodása a rendszeren belül, azt a szerző 1945-ös utószavában természetesen már maga is belátta. Mint az olvasó majd látni fogja, az én álláspontom ennek egyenesen az ellenkezője: a fasiszta szisztéma, ameddig valamilyen okból kifolyólag nem veszti el egyértelműen fasiszta karakterét, egyáltalában nem dönthető meg belülről – lényegéhez tartozik, hogy igen széles, „meggyőződéses” tömegbázisa van.

⁴ Georgi Dimitrov: *A munkásosztály a fasiszmus ellen. Beszéd a Kommunista Internacionálé VII. világkongresszusán*. Szikra, Budapest, 1949. 7.

⁵ Uo.

⁶ A definíció nem Dimitrovtól származik. 1934-től kezdve a kommunisták legkülönbözőbb megnyilatkozásaiban előfordul ez a fogalmazás.

⁷ „Internationale Pressekorrespondenz.” A Kommunista Internacionálé hivatalos organuma.

⁸ U. Terracini: *Die italienische Lage*. Idézi: *Komintern und Faschismus. Dokumente zur Geschichte und Theorie des Faschismus*. (Hrsg. und kommentiert von Th. Pirker.) Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart, 1965. 92. (Továbbiakban: Pirker.)

⁹ Rede Sinowjews auf dem IV. Weltkongress der Komintern. Idézi Pirker, 109.

¹⁰ Uo. 110.

¹¹ Rede der Gen. Clara Zetkin auf dem Internationalen Anti-Faschismus-Kongress (Frankfurt/M.). Idézi Pirker, 115.

¹² Uo. 116.

¹³ Aus dem Referat der Gen. Clara Zetkin über den Faschismus. Tagung des EKKI. Idézi Pirker, 119.

¹⁴ V. Weltkongress der Komintern: Resolution über den Faschismus. Idézi Pirker, 124.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Minthogy az Internacionálé állásfoglalásait már a húszas évek második felében is jelentős mértékben befolyásolták a szovjet párton belül folyó hatalmi harcok, az alapjaiban elhibáztott teoretikus állásfoglalásokat sem tekinthetjük egyszerű elméleti „tévedéseknek”. Éppen ezzel magyarázható az is, hogy a fasiszmust illető, 1924 és 1934 között

nagyjából azonos elméleti álláspont ellenére a vele szemben követendő taktika igen gyakran változott, legtöbbször sajnos ugyancsak a tényleges helyzetnek meg nem felelő módon. Így ebben az időszakban is voltak olyan évek, amikor a „szociálfasizmus” elméletének fennmaradása ellenére is a proletár egységfront taktikája vagy a munkásparaszt demokratikus diktatúra megvalósítása került előtérbe. – A jelen összefüggésben a Komintern mindenkorai taktikai állásfoglalásai mögött rejlő motívumokkal nem foglalkozhatunk.

¹⁷ Részletek a „Téziservezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól” (Blum-tézisek) című dokumentumból. *Párttörténeti Közlemények*, 1956/3. 88.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Offener Brief des Exekutivkomitees der Kommunistischen Internationale an die Mitglieder der KPU (1928). In: Georg Lukács: *Schriften zur Ideologie und Politik*. Luchterhand, Neuwied–Berlin, 1967. 733.

²⁰ Uo. 734.

²¹ Das XIII. Plenum des EKKI. Referat des Gen. Pieck über KPD. L. Pirker, 180.

²² Uo. (Hogy ez ugyanakkor az említett álláspontok félremagyarázásán alapszik, azt a későbbiekben látni fogjuk.)

²³ Uo. 181.

²⁴ Uo.

²⁵ Die Lage in Deutschland. Aus der Resolution des Presidiums des EKKI zum Referat des Gen. Heckert. Angenommen am. 1. April 1933. Idézi Pirker, 175.

²⁶ A későbbiekben elemezni fogjuk azt a kérdést, hogy az olasz fasizmus funkciója, éppen az „elmaradott ipari fejlődés + erős munkásmozgalom” képlet eredményeképpen, valóban eltért a náciizmusétól.

²⁷ 1939-ben, miután megkötötték a szovjet–német megneemtámadási szerződést, a fasizmus „teoretikus” értékelése ismét megváltozott, ami – érhető módon – nem csekély zavart okozott az európai munkásmozgalom soraiban. Hiszen teljesen függetlenül attól a kérdéstől, hogy a Szovjetunió biztonsági érdekeinek megfelelt-e ez a szerződés vagy sem, mindenki számára egyértelműen világos volt, hogy a szerződés aláírása mit sem változtatott a fasiszta diktatúra természetén.

²⁸ L. Dimitrov, 132–133.

²⁹ Uo. 8–9.

³⁰ Uo. 29.

³¹ Uo. 146.

³² Uo. 95.

³³ A polgári demokrácia klasszikus típusán azt a politikai berendezkedést értem, ahol az egyes pártok meghatározott partikuláris rétegérdekeket képviselnek. A ma létező polgári demokráciákban nem ez a helyzet. A jelentősebb tőkés országok közül talán egyedül Olaszország képez ma kivételt, ez az oka a permanens politikai válságnak Olaszországban.

³⁴ A. Tasca, 541.

³⁵ Otto Bauer: Der Faschismus. In: Bauer–Marcuse–Rosenberg u. a.: *Faschismus und Kapitalismus*. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt, Europa Verlag, Bécs, 1967. 166–167.

³⁶ A nem fasiszta típusú antidemokratikus diktatúrák problémája nem tartozik ide: ezek többnyire olyan országokban jöttek létre, amelyek a kapitalizmus fejlődése tekintetében igen erősen elmaradottak voltak, ahol a munkásosztály számszerűleg az ország lakosságának csak kis hányadát tette ki, és erőteljes munkásmozgalom még – vagy már – nem létezett.

³⁷ Engels levele Marxhoz 1866. április 13-án. Marx–Engels: *Válogatott levelek*. Szikra, Budapest, 1950. 204. (Kiemelések tőlem – V. M.)

³⁸ L. Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. MEM 8. köt.

³⁹ L. Lukács: *Blum-tézisek*. 88.

II. FEJEZET

A KISPOLGÁR ADEKVÁT OSZTÁLYSZERVEZETE

FASISZTA DIKTATÚRA:

A HATALOMRA JUTOTT FASISZTA MOZGALOM

A fasiszta diktatúra meghatározó jegyének tekintem, hogy *tömegmozgalom* eredményeképpen jött létre, és mint – tőkés – uralmi forma is erre támaszkodott (a diktatúrát gyakorló személyek is e mozgalom résztvevői-irányítói, nem pedig polgári politikusok!). Kétségtelen, hogy e kiindulópont módszertanilag önkényes: minthogy létezik az az álláspont, amely szerint az első világháború után kialakult valamennyi antidemokratikus tőkés uralmi formát fasizmusnak kell tekintenünk, tulajdonképpen bizonyítanunk kellene az olasz és a német *diktatúra* valamennyi más diktatúrától eltérő sajátosságait, hogy *azután* egyáltalában jelentőséget tulajdoníthassunk a fasiszta *mozgalomnak*. Ezt az önkényességet azonban megengedhetőnek tekintem: az elemzés alapjául tudatosan választom a forradalmi munkásmozgalom szempontját. E tekintetben pedig – a már elmondottak fényében – nem lehet kétségünk afelől, hogy az olyan típusú rendszerek, mint például a magyar Horthy-rezsim és a fasiszta, illetve nemzetiszocialista uralom alapvetően eltérő jellegzetességeket mutatnak fel. Igaz, a Horthy-rezsim kialakulását, konszolidációját is megelőzi egy olyan periódus, amelyre a „törvényesség” látszatával sem törődő ellenforradalmi különítmények garázdálkodása nyomja rá a bélyegét: a fehérterror korszaka. De nem is beszélve arról, hogy e fehérterror egy bukott forradalom, pontosabban egy megbukott forradalmi hatalom reakciójaként jött létre, mindenekelőtt azt kell tekintetbe vennünk, hogy ezt az *átmeneti* periódust egy olyan konszolidáció követte, amelyben a politikai uralmat a hagyományos uralkodó osztályok közvetlenül gyakorolták, méghozzá úgy – számunkra ez a leglényegesebb mozzanat –, hogy a leverett forradalom ellenére is bizonyos teret engedtek a munkásmozgalomnak, ha nem is forradalmi formáinak. Magyarországon létezett és nem is volt jelentéktelen a szociáldemok-

rata párt, működtek a szakszervezetek, és a kommunisták elleni terror a konszolidáció periódusában törvényes rendőri és jogi eszközöket vett igénybe.

Ellenünk vethetik azt is, hogy az olyan típusú rendszerek, mint a Horthy-rezsim, fokozatosan átvesznek a fasiszta diktatúrákra jellemző vonásokat. Magyarországon például a harmincas évek közepétől hivatalossá lett az antiszemitizmus, zsidótörvényeket hoztak stb. Csakhogy ez nem a fasizmus módszereinek átvételét jelentette, mint-hogy nem *szervezett* tömegigények kielégítését célozta. Erre a hatalmon lévő bármely tömegmozgalomtól rettegő hagyományos uralkodó rétegek nem is lettek volna hajlandóak. Magyarországon nem volt másról szó, mint a *szövetségessé* lett fasiszta rendszerek – elsősorban a náci rezsim – bizonyos elveinek – részben a hagyományos uralkodó rétegek saját igényeinek, legfőképpen azonban a szövetséges fasiszta Németország közvetlenül és közvetve érvényesülő követeléseinek megfelelő – átvételéről.

Ugyanez a helyzet az Európa sok más államában kialakult s demokratikusnak semmiképpen sem nevezhető rendszerekkel is. Teljes egyetértéssel idézném Otto Bauer erre vonatkozó gondolatmenetét: „Az 1918-as forradalmat az ellenforradalom követte. De nem mindennütt jelentkezett az ellenforradalom a fasizmus sajátos jellemvonásaival. Lengyelországban a demokráciát Piłsudski katonai diktatúrája váltotta fel. Jugoszláviában a demokrácia helyére egy régi vágású dinasztikus-katonai abszolutizmus lépett; az 1919-es magyar ellenforradalom »Ébredő Magyarország« és azok a terrorcsoportok, amelyeket a bolgár Cankov-kormány az összeomlott parasztpárt és a munkások ellen mozgósított, már mindenképpen a fasiszta rohamcsapatokhoz hasonló jellegűek voltak; rövid idő múlva a hatalom mindkét országban mégis újból a régi és régi divatú oligarchia kezébe került. A zsarnokság új formája először Olaszországban és Németországban győzött. Ma persze ez alkotja a kapitalista osztályok diktatúrájának újonnan felfedezett formáját, melynek módszereit a más eredetű ellenforradalmi kormányok is utánozzák.”¹ Láttuk, hasonló álláspontot képviselt – 1923-ban – Clara Zetkin is.

A fasiszta diktatúra módszereinek vagy elveinek bizonyos momentumait tehát számos más típusú diktatúra is átvette (a legegységelműbben Franco Spanyolországá²). Klasszikus típusú fasiszta diktatú-

ráknak azonban csak azokat tekintjük, ahol az uralmat a széles mozgalmaként kibontakozó rohamcsapat-szervezetrel szoros kapcsolatban álló párt – illetve ennek vezetősége – gyakorolja; a fasiszta mozgalom már hatalomra jutása előtt szervezett támadásokat hajtott végre a munkásosztály legkülönbözőbb szervezetei ellen, s éppen e harcban kibontakozó növekvő hatalmára támaszkodva maga veszi át az államhatalom irányítását anélkül, hogy a hagyományos uralkodó rétegekkel szövetségre lépne. Ez természetesen semmiképpen sem jelenti, hogy a hagyományos uralkodó rétegek támogatása nélkül is hatalomra kerülhetett volna. Az, hogy szervezett, a fennálló jogrend kereteit megsértő mozgalmaként egyáltalában kibontakozhat, és támadhatja a munkásosztály szervezeteit, csak a fennálló rendszer hallgatólagos támogatásával mehet végbe. Amikor azonban kezébe kaparintja az államgépezetet, a hatalomátvétel – a legalitás látszatára való törekvés ellenére is – forradalmi átalakulásnak tűnik: mind az olasz, mind pedig a német fasizmus esetében a fasiszta uralom kiszorította a politikai hatalom közvetlen gyakorlásából a hagyományos uralkodó osztályokat, s azoknak szervezeteit még ellenzéki formában sem tűrte meg. Éppen az *összes* hagyományos párt és szervezet megsemmisítésével tudta a teljes nemzeti integráció látszatát megteremteni.

E szisztéma létrehozásához éppen olyan pártra volt szükség, amely már létrejöttének pillanatától fogva fellépett a „nemzetén” belül jelentkező partikuláris érdekekkel szemben, egyaránt támadva a burzsoázia és a proletariátus „önzését”. Egyképpen szembe fordult a „plutokráciával”, a bolsevizmussal és a reformista marxizmussal. Az utóbbival, szempontjainak megfelelően – minden kétséget kizáróan – jogosultan is. Hiszen a reformizmus – ellentétben a forradalmi munkásmozgalmal, amelynek célkitűzése olyan társadalom megteremtése, ahol elvileg nem létezhetnek többé egyással szemben álló partikuláris rétegérdekek – valóban a proletariátus önző érdekeit képviseli; amikor leveszi a napirendről a társadalom kommunisztikus átalakítását, s csupán a munkásosztály szükségleteinek az adott szisztémán belül történő kielégítéséért száll síkra, valóban az adott szisztémán belül szükségképpen partikulárisnak megmaradó réteg érdekeit kívánja érvényesíteni – más partikuláris rétegérdekekkel szemben.

A FASISZTA MOZGALOM IDEOLÓGIÁJÁNAK ALAPJA: A „TOTALITÁS” ELVE

Amikor a fasiszta diktatúra minden hagyományos pártot (melyeknek az a legfőbb jellemzőjük, hogy meghatározott társadalmi rétegek érdekeit képviselik) megsemmisít, s a nemzet-„egészet” képviselő fasiszta párt uralmát valósítja meg, a fasiszta mozgalom ideológiájának szellemében jár el.³ Minden kifejezetten fasiszta ideológia közös jellemzője ugyanis, hogy ellenfelének a legtisztábban a partikularitásra apelláló ideológiát, a liberalizmust s e liberalizmus „racionalizmusát” tekinti. Herbert Marcuse fasizmustanulmányában rámutat arra, hogy „...a harc először messze a politikai szinttől kezdődött, mint a XIX. század racionalizmusával, individualizmusával és materializmusával folytatott filozófiai és tudományelméleti vita”,⁴ s e tekintetben „a liberalizmus kíséretében, maga a marxizmus is úgy jelenik meg a számára (a fasiszta ideológiáról van szó – V. M.), mint annak öröksége vagy partnere”.⁵ A liberalizmus – és a szociáldemokrácia kezén minden kétséget kizáróan valóban liberálissá lett marxizmus – éppen mint a partikularitásra épülő racionalizmus alkotják a fasizmust, a fasiszta ideológia ellenlábását. Ha minden ténylegesen liberális ideológia alapvető jellemvonása, hogy az egymással szemben álló partikuláris érdekek racionális egységét kívánja megteremteni (a reformista marxizmusnak e tekintetben az a specifikuma, hogy a munkásosztályt önálló partikularitásként fogja fel, s összhangba kívánja hozni az „össztársadalmi” érdekek érvényesülését e partikularitás érdekeinek érvényesítésével is), akkor ezzel szemben a fasizmus, a fasiszta ideológia a partikularitás teljes tagadását jelenti, mindenféle partikularitás alárendelését a „természeti-organikus” egésznek, a „nemzet”-nek.

Ez az irracionális totalitás nem más viszont, mint a liberalizmus racionális partikularitásának másik oldala. A polgári gondolkodás egyoldalúan túlfeszített racionalitásának mindig kiegészítő mozzanata volt az „egész” irracionálisága.⁶ A totalitás nézőpontja – kimondva vagy kimondatlanul – mindig behozta a polgári gondolkodásba az irracionális mozzanatát.

A liberalizmus „életeleme az optimista hit az ész végső győzelmében, amelyik az érdekek és vélemények valamennyi szembenállása felett az egész harmóniájában utat tör magának”.⁷ Ennek a raciona-

lizmusnak a gyöke a kapitalista áruterelés teljes kibontakozásának „racionalitása”, amelynek a társadalmi viszonylatok jogi szabályozásának racionalitása is megfelel. „A jog racionalizálása és a vállalat racionalizálása (azok a mozzanatok, melyeket Max Weber mint a nyugati kapitalizmus szelleme számára döntőket emel ki) a kapitalizmus liberális korszakában addig nem ismert módon valósult meg. De éppen itt ütközik a liberalisztikus racionalizmus igen hamar korlátokba, melyeket önmagából eredően nem képes leküzdeni: az irracionális elemek beléje hatolnak, és felrobbantják az elméleti alapkoncepciót.”⁸ „...maga az egész ellenáll a racionalitásnak”⁹, s ezért elméletileg is „...az egész struktúráját és rendjét végezetül is irracionális erőknek engedik át: a véletlen »harmóniának«, egy »természetes egyensúlynak«”¹⁰. Az osztályellentéteknek, s a klasszikus kapitalizmus válságának a kiéleződésével – a harmónia állandó felborulásai – a polgári gondolkodásnak szükségképpen ezek az irracionális momentumai kerülnek előtérbe.

Marcuse jól látta a klasszikus típusú liberalizmus válságát. Jól látta azonban, hogy „...a totális-autoritárius állam hozza a kapitalizmus monopolisztikus stádiumának megfelelő társadalmi organizációit és elméletet”¹¹, nem vált valóra. A modern monopolisztikus kapitalizmus stabil organizációja a manipulált demokrácia, az ennek megfelelő elmélet pedig a modern pozitívizmus. A kapitalizmus csak úgy tudott stabilizálódni, hogy az összes réteg partikuláris szükségleteinek tényleges kielégítésére törekszik (s a stabilitás megbomlása mindig ott következik be, ahol az valamely oknál fogva nem sikerül), nem pedig a partikularitás látszólagos meghaladása útján. Minthogy Marcuse a fasisztust tekintette a modern monopolkapitalizmus egyedüli adekvát politikai struktúrájának, tévedett a polgári gondolkodás fejlődéstendenciáinak megítélésében is: azt hitte, hogy az irracionális lesz a modern kapitalizmus polgári gondolkodásának alapvető jellemzője.¹² Itt azonban nem egyszerű tévedésről van szó, hanem az adott történelmi korszak valóságos frontvonalai által meghatározott „ideologikus” beállítottság kialakulásáról. A fasisztus elöretörésének és hatalmának időszakában ugyanis, amikor a forradalmi törekvések, a proletariátus forradalmi küldetésének megvalósítása szempontjából is egyértelmű volt, hogy minden fasisztusellenes erő összefogására szükség van, a pozitívista racionalizmus az elméletben is szük-

ségképpen szövetségessé kellett hogy legyen, s így az elméleti küzdelem valóságos frontvonalává vált a racionalizmus–irracionális szembenállás.¹³

A totalitás irracionalista álláspontja kezdetben úgy jelentkezett a polgári gondolkodásban, hogy a totalitást nyíltan alárendelte valamely kiválasztott elit érdekeinek és álláspontjának (például Nietzscheénél). A fasiszta ideológia bizonyos változást jelentett: egy adott nemzeti-faji (mindenképpen organikusnak tekintett) „totalitás” keretein belül mindenféle partikularitás látszólagos tagadása jött létre (talán legjellemzőbb megnyilatkozása Darré *Blut und Boden*-ja). A nyílt-cinikusan arisztokratikus irracionálisnak semmiféle reménye nem lehetett arra, hogy igazi tömeghatást érjen el; ahhoz, hogy tömeghatást elérő, az utcát uraló ideológiává váljék, le kellett vetnie arisztokratizmusát, a „szocializmus” álarcában kellett hogy jelentkezzen.¹⁴ Méghozzá olyan szocializmusnak az álarcában, amelyik nem az egyik osztály érdekeit kívánja védelmezni a másik osztály érdekeivel szemben, hanem radikálisan szembeszáll minden olyan mozgalommal, párttal stb., amelyik az egyik vagy a másik osztály érdekeire apellál, tehát a „kapitalizmussal” is és a „marxizmussal” is. A fasiszta ideológiának ezt a specifikumát Marcuse igen jól látta: „...az általa képviselt egész nem az osztálytársadalom talaján egy osztály uralma által végbevitt egységesítés, hanem egy, az összes osztályt egyesítő egység, amelyik az osztályharc realitását, s ezzel maguknak az osztályoknak a realitását kívánja megszüntetni... A cél tehát az osztály nélküli társadalom, de – a fennálló osztálytársadalom alapjain és kereteiben.”¹⁵ Az, hogy nem tagadása a fennálló osztálytársadalom alapjainak és kereteinek, teszi a fasiszta ideológiát kifejezetten polgári ideológiává, az a mozzanat viszont, hogy szemben a liberalizmussal és az arisztokratikus irracionálisizmussal is, a partikularitás látszólagos meghaladását képviseli, kifejezetten kispolgári¹⁶ jellegét mutatja. És éppen mint kispolgári elmélet – a fasisztus nem is lehetett a polgári ideológia végszava.

A fasiszta ideológia nem érinti a fennálló társadalom alapjait és kereteit, amennyiben nem tagadja a magántulajdon elvét. Ugyanakkor megragadhatja azokat a széles tömegeket, amelyek a fennálló rendszerben vagy fenyegetettnek érzik egzisztenciájuk épp-így-létét, vagy kiszorultak a társadalom periferiájára, tehát az adott rendszeren

belül aktuálisan vagy perspektivikusan semmiféle reális létalappal nem rendelkeznek. A kiszorultak számára természetesen a valóságos forradalom, a szocialista átalakulás is olyan perspektíva lenne, amely által semmit sem veszíthetnek. De nem is beszélve arról, hogy a forradalmi perspektíva ekkorra már megszűnt közvetlen realitás lenni, ezek a rétegek, éppen mert kiszorultak, „deklassálódtak”, nem rendelkeztek a proletár osztályöntudat nélkülözhetetlen pszichológiai bázisát alkotó kollektivitás- és szolidaritástudattal, amelyre a proletariátus évtizedes kollektív harcai során tett szert. Nem a fennálló forradalmi átalakítására, hanem „tradicionális helyük” visszaszerzésére törekedtek. Nem véletlen, hogy a „rég” munkanélküliek, azok, akik hosszú időn át gyári munkások voltak, a kommunisták tömegbázisát képezték (ezek ugyanis rendelkeztek a proletár szolidaritás tudatával, és minthogy az adott szisztémán belül nem voltak biztosítva létfeltételeik, az adott megsemmisítésére törekedtek), az „új” munkanélküliek viszont, akik a kispolgári, elsősorban paraszti létből jutottak a proletársorba, s rendszerint mindjárt az utcára is, a fasiszmus táborához csatlakoztak. Ez a réteg is (a proletariátus legalább, „új”, osztályöntudattal nem rendelkező rétege s a lumpenproletariátus) készséggel elfogadott tehát egy olyan ideológiát, amelyik a még egzisztenciáját el nem veszített, de azt mind az előrenyomuló tőkekoncentrációtól, mind pedig a proletariátus szervezett gazdasági harcától fenyegetettnek érző rétegnek – a hagyományos kispolgárságnak ugyanis – adekvát ideológiája volt.¹⁷ Ezeket a rétegeket a fasiszmus nem csapta be. Mert egyrészt eleve szavatolta számukra a tulajdonhoz való jogukat, másrészt egy olyan perspektívát kínált, amelyik ezt a jogot realitássá is teheti: nevezetesen a nemzet mint „totalitás” érdekeinek más nemzetekkel és fajokkal szembeni közös érvényesítése útján.

A FASISZTA TOTALITÁSELV – NYÍLT KIÁLLÁS A NEMZETI PARTIKULARITÁS MELLETT

A fasiszmus totalitáselvének hazugságára természetesen nem érdemes sok szót vesztegetni. Hogy egy adott nemzet vagy faj más nemzetekkel vagy fajokkal szemben ugyancsak partikuláris, az tökéle-

sen nyilvánvaló. Sőt nyilvánvaló az is, hogy egy ilyen partikularitás érdekeinek a képviselője már eleve a legbrutálisabb, legagresszívabb formában jelentkezik, mert – ha ez paradoxul hangzik is – nyíltan partikuláris, s ennél fogva alapvető – éppen a polgári fejlődés kitermelte – értékek nyílt tagadására épül. Minden polgári ideológia az emberi partikularitást teszi meg tulajdonképpeni kiindulópontjává – éppen ennyiben polgári ideológia. Semmiféle polgári ideológia nem lehet az „emberi emancipáció” ideológiája, mert mindig előfeltevése marad a „polgári társadalom” önző, a maga különös érdekeit minden más különös érdekekkel szemben érvényesíteni kívánó „embere” (l’homme), amennyiben előfeltevése marad a tulajdon. „Az úgynevezett emberi jogok egyike sem megy túl... az önző emberen, az emberen mint a polgári társadalom tagján, azaz mint az önmagában, magánérdekébe és magánönkényébe visszahúzódtott s a közösségtől elkülönült egyénen. Nemcsak hogy az embert e jogokban nem az emberi nem lényének fogják fel, hanem ellenkezőleg, az emberi nem élete maga, a társadalom úgy jelenik meg, mint az egyének számára külsőleges keret, mint eredeti önállóságuk korlátozása. Az egyéneket összetartó egyetlen kötelék a természeti szükségyszerűség, a szükséglet és a magánérdek, tulajdonuknak és önző személyüknek megőrzése.”¹⁸

A polgári forradalom azonban, éppen mert lerombolta a megelőző társadalmak természet adta korlátait, megszüntette a születés előjogait, s elvileg bárki számára lehetővé tette, hogy a társadalom vezető osztályába emelkedjék, tisztán spiritualisztikus formában ugyan, a politikai állam formájában, közösségi lényé, nembeli életének reprezentánsává tette az embert, létrehozta a citoyent. Létrehozta az ember általánosságát, ha ez az általánosság „nemvalóságos” is. „A kiteljesedett politikai állam, lényegét tekintve, az embernek *emberi nembeli élete* (Gattungsleben), ellentétben anyagi életével.”¹⁹ A polgári forradalom törekvése az „emberi önfelszabadítás”, csak hogy amikor ez az önfelszabadítás a „politikai önfelszabadítás formájában törekszik végbemenni”, azaz az embert mint nembeli lényt valóságos, önző anyagi lététől elszakítottan, egy külön szférában, a politika szférájában konstituálja, olyan ellentmondást hoz létre, amelynek megoldása az ember nembeli életének, az emberi lényeknek pusztán spiritualisztikus létezése, amelyet alárendel magának, elnyom valóságos anyagi partikularitása. „A politikai élet a maga különös önértetének pillana-

tában igyekeznek elnyomni előfeltételét, a polgári társadalmat és ennek elemeit, s konstituálni magát mint az ember valódi, ellentmondás nélküli nembeli életét. De erre csak azáltal képes, hogy *erőszakos* ellentmondásba kerül saját életfeltételeivel, csak azáltal, hogy *permanensnek* nyilvánítja a forradalmat, és ezért a politikai dráma éppoly szükségszerűen a vallásnak, a magántulajdonnak, a polgári társadalom összes elemeinek helyreállításával végződik, mint ahogyan a háború a békével végződik.”²⁰ 1793 jakobinus kispolgárának az a törekvése, hogy a bourgeois-t alárendelje a citoyennek, szükségképpen halálra van ítélve, mert – amint Marx mondja – az élet megszüntetését, a guillotine permanenciáját jelenti, jelenti mindaddig, amíg a valóságos materiális életben nem szűnik meg a bourgeois és a citoyen kettőssége. Mégis, „...a politikai emancipáció (azaz az ember nembeli lényként való spiritualisztikus tételezése – V. M.) mindenesetre nagy haladás, nem a végső formája ugyan az emberi emancipációnak egyáltalában, de a végső formája az emberi emancipációnak az eddigi világtrenden belül”.²¹ Nos, 1922 fasiszta és 1933 nemzetiszocialista kispolgárának mozgalma éppen az emberi emancipációnak az eddigi világtrenden (azaz a kapitalista formáción) belül lehetséges végső formájának a *visszavételét*, 1793 eredményének, az emberi emancipáció spiritualisztikus tételezésének *teljes visszavételét* jelenti. Igen karakterisztikus Goebbel megállapítása a náci hatalomátvételt illetően: „Ezzel az 1789-es évet kitöröljük a történelemből!”

Ugyanakkor kétségtelen tény, hogy 1793 és a fasizmus között letagadhatatlan párhuzamok léteznek. A párhuzam valóságos szociális alapja: a kispolgárnak az a – teljesen megvalósíthatatlan – törekvése, hogy a spiritualisztikus, politikai egyenlőség és a gyakorlati-materiális egyenlőtlenség alapvető ellentmondását a polgári társadalom keretei között oldja meg. De míg 1793 ezt úgy szerette volna megoldani, hogy a materiális egyenlőség (a tulajdon egyenlősége) a politikai egyenlőséggel párosuljon, addig a fasizmus a gyakorlati-materiális egyenlőségre törekvést (igen jellemző állandó jelszava: a harc a „nem produktív”, „parazita”, „zsidó” tőke ellen) a politikai egyenlőség teljes ignorálásával, egyáltalában a politikai lét (az ember nembeliségének a polgári társadalmon belüli egyedül lehetséges, spiritualisztikus megvalósulása) tagadásával kívánta összekapcsolni. És ezzel mindannak tagadásává lett, amivel a polgári fejlődés az emberi eman-

cipáció megvalósításának irányában – az emberi lényeg realizálásának irányában – előrelépett.

A burzsoá, minthogy nem szenvedő, hanem élvező eleme a társadalomnak, a legkevésbé sem kényszerül arra, hogy ellentmondásainak felszámolására törekedjék. Az osztálytudatos proletariátus, mint magáért való osztály, a tőkés társadalom ellentmondásait magának ennek a társadalomnak a felszámolásával kívánja megoldani. A tőkés társadalom alapvető ellentmondását magán ezen a társadalmon belül megoldani – ez a kispolgári ideológiáknak és a rájuk épülő mozgalmaknak a jellemzője, rájuk jellemző e társadalom egész történelme során. Trockij helyesen állapította meg, hogy „...e három korszak (a tőkés társadalom forradalmi, virágzó és hanyatló korszakairól van szó – V. M.) karakterisztikus politikai programja: a jakobinizmus, a reformista demokrácia (beleértve a szociáldemokráciát is) és a fasizmus, alapjukat tekintve a mindenkori kispolgár programja”.²² Csak-hogy míg a születő tőkés társadalom kispolgársága az ellentmondás felszámolását a polgári elvek radikális keresztülvitelével óhajtotta volna megvalósítani, s így – a maga reménytelen – kísérleteiben az emberi lényeg realizációjának szószólója volt, addig a már kiteljesedett tőkés társadalom kispolgársága e törekvéseivel csak önző, partikuláris, a nembeliséget tagadó érdekeit képviseli, a fasiszta korszakban immár a polgárság által kidolgozott értékek nyílt tagadásával is.

A *nemzeti-faji ideológia* nem véletlen eleme a fasizmusnak, amit nemcsak az a tény bizonyít, hogy legkülönbözőbb – s állandóan radikális változásokon átmenő – programjainak a „nemzet” akár más nemzetek rovására történő „felemelése” minden kétséget kizáróan egyetlen változatlan mozzanata, s mint ezt majd a későbbiekben látni fogjuk, emellett a náciizmus akkor is kitartott, amikor az már nyíltan ellentétbe került hatalmi érdekeivel. A nemzeti-faji eszme s ennek következetes képviselése adta meg egyedül azt a lehetőséget a fasizmus számára, hogy a követőiül szegődött tömegek partikuláris érdekeit képviselve *ne* kerüljön szembe a fennálló társadalom alapelveivel. Ha ugyanis ezekkel szembekerült volna, akkor a burzsoázia természetesen nem engedte hatalomra kerülni; de nem is tudott volna semmiféle tömegtámogatásra szert tenni, minthogy semmiféle specifikummal nem rendelkezett volna a – reformista – szocializmus ellenlábasaként. Az, hogy a német fasizmus magát *nemzetiszocializmusnak*

tekintette, ismét csak nem volt tehát valamiféle olcsó és megtévesztő trükk, nem a tömegek becsapásának eszköze volt. A mozgalom lényegét fejezte ki. Szocializmus volt e szónak abban az egészen közkeletű értelmében, hogy egy adott nemzeti közösség *minden* tagjának partikuláris érdekképviselővé kívánt lenni (anyagi szükségletek egyre bővülő kielégítése valamennyi társadalmi rétegben), ugyanakkor szükségképpen nemzeti is, amennyiben „szocialista” céljait – mint-hogy nem a fennálló társadalom tagadására épült – csak más nemzetek *rovására* valósíthatta meg.²³ De nemcsak maga a nemzeti eszme, hanem ennek *agresszivitása* is következett ezekből a kispolgári törekvésekből. Önmagában a nemzeti szuverenitás védelme semmiképpen sem tette volna lehetővé a „szocialista” célkitűzések megvalósítását. A fasizmusnak nem saját népe egyenlőségét kellett más népekkel szemben megvédelmeznie (a náciizmusnak legfeljebb nagyon is kapóra jött a Németországot sújtó versailles-i feltételek „igazságtalansága”), hanem saját népének partikuláris érdekeit kellett kifejezetten más népek rovására kielégítenie. Éppen ennek következtében – pontosabban ezen keresztül – jött létre a burzsoázia által – igaz, hogy pusztán spiritualisztikus formák között – védelmezett értékek, mindenekelőtt az egyenlőségeszme tagadása. A tőkés társadalom, még akkor is, ha a materiális életviszonylatok terén a legelképesztőbb egyenlőtlenségeket produkálja, eszmeileg – a fasizmus megjelenéséig – fenntartotta az egyenlőség gondolatát, és védelmezte ezt a gondolatot a politikai egyenlőség formájában. Nagyon jól tudjuk, hogy még ez a politikai egyenlőség sem realizálódott. De elvi fenntartása ennek ellenére valóságos előrelépést jelentett minden megelőző társadalmi formációhoz viszonyítva, ahol az emberek közötti evilági egyenlőség még politikai formában sem fogalmazódott meg.

A fasizmus olyan polgári ideológia, amelyik visszavonja a polgári egyenlőség gondolatot, sőt még ennél is tovább lép visszafelé: a kereszténység által meghirdetett egyenlőség gondolat tagadásáig. A felsőbbrendű faj gondolata (amely csupán valamely nemzet más nemzetekkel szembeni jogainak „tudományos” megfogalmazása), mint az adott nemzeten belüli osztálypartikularitások megszüntetésének eszköze, nyílt meghirdetése az emberi nem belüli egyes csoportok elvi egyenlőtlenségének. (Maga a gondolat természetesen nem magában a fasiszta mozgalomban jelentkezik elő-

ször; ideológiai előkészítése azonban már a fasizmus közvetlen előtörténetéhez tartozik.)

Nem a fasizmus, a fasiszta állam az első olyan polgári hatalom, amelyik expanzív háborút folytat más nemzetek rovására. De az első olyan hatalom, amelyik ezt az *agresszív* expanzivitást a lényegében véve azonos gazdasági-kulturális szinten, azonos társadalmi rendszerben élő népekkel szemben is *nyíltan* vállalja, amelyik nem kívánja az „alacsonyabb rendű fajok” elleni harcát éppen a nemzetek, a fajok egyenlőségének gondolatára felépíteni. A polgári államok legbarbárabb gyarmatosító háborúi egyrésztől gyakran az elmaradott népek felemelésének jegyében folytak, másrésztől olyan népek ellen, amelyeknek de facto gazdasági és kulturális elmaradottsága nem volt vitás, amelyeknek „alacsonyabbrendűségét” tehát a „tények”, nem pedig valami irracionális fajmisztika „igazolták”. A fasizmus brutalitása, gátlástalan kegyetlensége tehát nem a nagyburzsoáziának, nem a hatalom legfelsőbb szintjének „elállatiasodása”. A fasizmus barbárságát a tőkés társadalomban, nem pedig annak megdöntése által létüket fenyegetettnek érző vagy e társadalom periferiájára szorult rétegeknek e társadalom ellentmondásait az adott keretek között bármilyen áron felszámolni kívánó ideológiája és mozgalma termeli ki. E tekintetben valóban a tőkés társadalom „végszava”: belső ellentmondásainak legbrutálisabb felszínre hozása. Brutalitását éppen az magyarázza, hogy a létezésért, a *puszta* létezésért küzdő rétegek minden olyan „gátlását” feloldja, amelyek a polgári fejlődés eredményeként létrejött egyenlőségeszmény legalább spiritualisztikus fenntartásából eredtek.

A DEMOKRÁCIA TAGADÁSA: FÉLELEM A SZABADSÁGTÓL

Mindeddig a polgári egyenlőségeszmény visszavonásáról és ennek hatásairól beszéltünk. A fasizmus azonban nemcsak ennek, hanem a másik alapvető polgári eszménynek, a szabadságeszménynek a tagadása is. A képlet most is azonos. A fasizmusban a szabadságeszmény tagadása úgy jelenik meg, mint a *polgári demokrácia tagadása*. A polgári demokráciát azonosítják a különböző partikularitások azon jogával, hogy a maguk partikularitását a totalitás rovására érvényesítsék.

Tegyük hozzá: teljes joggal. A polgári demokrácia lényege valóban az, hogy a különböző partikuláris csoportok mindegyike rendelkezik a maga érdekképviselésével, hogy ezeknek harcából, a partikuláris érdekek ütköztetéséből az összesség érdekeinek állítólag legmegfelelőbb társadalmi berendezkedés keletkezzék. Minthogy ennek eredményeként mégis jelentős rétegek partikularitásának, partikuláris érdekeinek tökéletes semmibevétele következik be: a fasiszmus a polgári demokrácia tagadásának álláspontjára helyezkedik. Itt ismét csak a kispolgárság érdekei a meghatározóak.

A tőkés koncentráció intenzív és extenzív fokozódásával, ami egyben a munkásosztály számszerű és szervezeti megerősödését is eredményezte, a kispolgárság, a hagyományos középrétegek életnívója és egyben léte is veszélyeztetetté vált a polgári demokráciában, a fejlődési tendenciák – Olaszországban és Németországban legalábbis – mindenképpen ebbe az irányba mutatnak. Az e rétegekhez tartozók jelentős része meg is szűnt a szó szociális értelmében kispolgár lenni, csupán kispolgári tudatát őrizte meg (deklasszálódott elemek; számuk a világháború eredményeként igen jelentősen megnövekedett, a fasiszta vezérek nagy többségükben közülük kerültek ki). A polgári demokrácia – amennyiben a nagyburzsoáziának a munkásmozgalmat a munkásosztály partikuláris szükségleteinek tekintetbevételével sikerült integrálnia – a hatalmon lévő nagyburzsoá rétegek és a munkásosztály számára biztosította csak partikuláris osztályérdekeik kielégítését, a középrétegek számára azonban nem. Számukra nem volt adva semmiféle olyan szervezeti forma – mint a munkásosztály szakszervezetei –, melynek segítségével kiharcolhatták volna érdekeik kielégítését, még ha a független kiségzisztenciák fenntartása ökonómiaiilag lehetséges lett volna is. A munkásság szakszervezeti harcaival kivívhatott és mindkét országban ki is vívott magának az adott viszonyokhoz képest elfogadható életszínvonalat – a kispolgárság viszont fokozatosan tönkrement. Ennek következtében a legnagyobb dühvel fordult a munkásosztály ellen: a nincstelenek „az ő rovására” éltek jobban – náluk is jobban. Gramsci írja, hogy a fasiszmus „...kihasználta és megszervezte a kispolgárság felelőtlenségét, valamint gyávaságát és butaságát, a kispolgárságét, amelyik gyűlölte a munkásosztályt, mert az szervezeteinek hatalmával képes volt a kapitalista válság csapásait enyhíteni”.²⁴

A polgári demokráciának tehát – minthogy nem rendelkezett e demokrácia lehetőségeit kihasználni tudó szervezeti formákkal (és ilyenekkel nem is rendelkezhetett, minthogy egyre kevésbé játszott az ökonómiában meghatározó szerepet) – Olaszországban és Németországban egyaránt a kispolgárság volt a vesztese. Ellene fordult tehát, de – természetesen – a polgári társadalom, a tulajdonjog szentségének alapjáról. Ez viszont – értelemszerűen – mindenféle demokrácia, mindenféle szabadság tagadását jelentette.

Azt mondtuk, hogy a polgári szabadságeszmény tagadásának vonatkozásában ugyanazzal a képlettel állunk szemben, mint az egyenlőségeszmény tagadásának esetében. S valóban: a polgári szabadságeszmény polgári megvalósulásának, a polgári demokráciának a tagadása (ellentmondásainak jogosult kritikájával) magának a polgári szabadságeszménynek a teljes, ismét csak nyílt tagadásáig vezetett. A fasiszmus az a polgári ideológia, amelyik visszavonja, s nemcsak a gyakorlatban korlátozza – ott, ahol ezt érdekei megkövetelik – a szabadság gondolatot.

A polgári szabadság gondolat a szabadságot kizárólagosan az individuumra vonatkoztatta, az „azt teszem, amit akarok, ami módomban áll” értelmében. Saját szabadságom megvalósítása ennél fogva a mások szabadságába mint korlátba ütközik. A mások szabadságának korlátozása tehát magából a szabadságkövetelményből fakad. A spiritualisztikus citoyen szabadságeszmény a burzsoá materiális világban a mások korlátozásának szabadsága.

Amikor a fasiszta ideológia visszavonja ezt a szabadságeszményt, nem tesz mást, mint kimondja az adott társadalom igazságát, leleplezi a burzsoá szabadságeszmény hazugságát. *Elvvé* teszi a társadalom gyakorlatát. De ezzel ismét visszalép, itt is tagadása annak, amiben a polgári világ – ellentmondásosan ugyan, de – előrelépett az ember nembeliségének megvalósítása útján. A polgári társadalomban a szabadság csak mint követelmény létezik; de e követelmény tagadása elvi lemondást is jelent egy olyan világról, ahol az emberi szabadság realizálható.

Míg az egyenlőségeszmény teljes feladása egészében véve „racionálisnak” tűnik – azaz levezethető a fasiszta mozgalom résztvevőinek partikuláris érdekeiből –, addig a szabadságeszmény feladása, melyből eo ipso következik nem csupán más nemzetek és „fajok” szabadságának, hanem saját személyes szabadságomnak a tagadása is, számos olyan problémát vet fel, melyeknek megoldására a tisztán szociológiai magyarázat nem kínál kielégítő megoldást. De az egyenlőségeszmény feladásának „racionalitása” is csak látszólagos. A fasiszta mozgalom résztvevőinek partikuláris érdekeivel történő magyarázata csakúgy magában rejt „szociálpszichológiai” mozzanatokot, mint a szabadságeszmény feladásának problémája. A különbség csupán annyi, hogy ez esetben a magyarázat „szociálpszichológiai” faktora olyannyira magától értetődő, hogy jelenlétéről nem is szoktak tudomást venni. Ha ugyanis valamely cselekvéstípus, illetve valamely ideológia elfogadása a cselekvő vagy befogadó személyiség önmaga és csoportja partikuláris érdekeire állított pszichológiai karaktertípusát feltételezi, az adott cselekvés, illetve az adott ideológia elfogadása a *polgári társadalomban* egyértelműen „racionálisnak” tűnik. A polgári társadalom normális funkcionálásának alapfeltétele ugyanis a „bírást” ösztönére alapozott, a saját maga és csoportja anyagi érdekeit egyedüli célként tételező partikuláris személyiség.

A szabadságeszmény teljes feladása, az egyénnek a maga csoportjával való teljes azonosulása, a személyiség abszolút önfeladása, önmaga alárendelése a „közösség” érdekeinek, a hatalomnak, a kiválasztott „Führer”-nek való feltétel nélküli, az önfeláldozást is természetesnek tekintő engedelmesség ezzel szemben olyan pszichikus karaktert feltételez, amelyik *látszólag* teljesen ellentétes a polgári társadalom normális egyedeinek karakterével, tehát tökéletesen „irracionalisnak” tűnik. Nem véletlen tehát, hogy a fasiszta mozgalomnak ez az oldala, a mozgalom résztvevőinek ez a karaktervonása készített a fasizmus magyarázóinak közül sokakat arra, hogy a fasizmus „szociálpszichológiai” bázisát vizsgálják.

Az ilyen jellegű munkák közül a marxista fasizmusanalízis szempontjából természetesen csak azoknak lehet jelentőségük, amelyek a „szociálpszichológia” segítségével nem a fasizmus magyarázatát kí-

vánják nyújtani, hanem arra tesznek kísérletet, hogy valóban a fasizmus „szociálpszichológiai” bázisát elemezzék, azaz leírják és magyarázzák azt a személyiségtípust, amelynek megléte a fasiszta mozgalom tömegméretűvé növekedését és ezen keresztül hatalomra jutását lehetővé tette. Azok a kísérletek, amelyek magát a fasizmust kívánják a fasiszálódott nemzetek egyedeinek „autoritárius” karakteréből „levezetni”, teoretikusan teljesen elfogadhatatlanok.²⁵

A fasizmus „szociálpszichológiai” analizisére vállalkozó marxista igényű munkák explicit vagy implicit végeredménye minden esetben összefoglalható oly módon, hogy a fasiszta mozgalom tömegbázisát képező egyedek karaktere nem valamilyen addig még sohasem volt, a fasizmus korszakában keletkezett, specifikusan fasisztoid karakter, hanem a polgári társadalomban igen gyakori, e társadalom közepre tegeit valamennyi korszakában és mindenütt jellemző vonásokkal rendelkezik. Csupán arról lehet szó, hogy a szükséges karakterisztikumok – meghatározott történelmi körülmények eredményeképpen – egyik országban kiélezettebb, a másikban elmosódottabb formában vannak jelen az átlagos kispolgár személyiségében. Ezen tulajdonképpen nem is csodálkozhatunk. Ha a karakter egészét társadalmi, nem pedig biológiai képződménynek tekintjük, akkor éppen az lenne megfoghatatlan, ha az *alapjaikban* azonos társadalmi struktúrák döntően eltérő karaktertípusokat hoznának létre. Természetesen nem kívánom tagadni, hogy a polgári társadalom időben és országonként különböző formái jelentős eltéréseket is eredményeznek a különböző osztályok és rétegek tipikus egyedeinek személyiségében. A fasizmus létrejötté, pontosabban tömegmozgalommá válása azonban nem magyarázható ezekkel az eltérésekkel. Ha az ökonomiai és szociális problémák megoldása ezt igényelte volna, *bármelyik* modern társadalomban lettek volna olyan rétegek, melyek egyedeinek tipikus személyisége alkalmassá teszi őket, hogy tömegméretű fasisztoid mozgalmak résztvevői legyenek. A két fasiszta ország lakosainál kimutatható „nemzeti karakter” különbsége éppen eléggé jelentős ahhoz, hogy világos legyen: a fasizmus nem vezethető le a „nemzeti karakterből”. Ami levezethető belőle, az a fasiszta mozgalom és hatalom bizonyos jellegzetességei. De még ehhez is azonnal hozzátesszem: a két fasiszta hatalom különböző sorsát, fejlődésének ellentétes vonásait sem ezzel, hanem más tényezőkkel kívánom majd magyarázni.

Melyek a polgári társadalom középrétegeinek azok a tipikus karaktervonásai, melyek fasisztoid mozgalmak bázisává tehetik egyedeiket?²⁶

1. Partikularitásra állítottság:²⁷ önmagához, saját szükségleteihez, vágyaihoz, elképzeléseihez való reflektálatlan viszony.

2. Az önmagához való reflektálatlan viszony mindig együtt jár a számára véletlenül adott partikuláris csoporthoz való reflektálatlan, distancia nélküli viszonyral; e csoporthoz való tartozás számára az emberi nembeliséget reprezentálja: családdal, nemzettel, tehát nem választott csoportjával való *teljes azonosulás*, értékrendjének „természetesként” és feltétlenül egyedül érvényesként való elfogadása. A „szabadon választott közösséghez” való viszonyára is átviszi „természetes” csoportjához való viszonyát; a hozzá való szükségképpen véletlen jellegű csatlakozása nem sokban különbözik a beleszületés véletlenjétől. Valamely csoporthoz való tartozás valóságosan választott, tehát nem véletlen jellege nemcsak azt feltételezi, hogy a csatlakozás pillanatát megelőzően mérlegeljük a mellette és ellene szóló tényezőket, hanem a csatlakozás *után is mindig* tudatos viszonyunk van a csoport értékrendjéhez, magatartásához; a választott csoporthoz való viszony tehát a csatlakozás pillanatában esetlegesen fennálló teljes azonosulás esetében is vezethet a későbbiekben konfliktusokhoz, sőt a csoporttal való szembeforduláshoz is. A vizsgált személyiség típus azonban kritikátlanul elfogadja látszólag tudatosan választott csoportja értékrendjének, magatartásának esetleges változását is, ami a csatlakozás motívumainak átgondolatlanságát mutatja. Természetesen a csoportjához reflektálatlanul viszonyuló személyiség is szembefordulhat „természetes” vagy „kváziválasztott” csoportjával. Ez a szembefordulás viszont mindig abszolút: a teljes azonosulás a teljes elutasításba csap át.

3. Partikuláris csoportjához való viszonyának eredményeképpen ezen egyén tudatában a társadalom ingroup-outgroup jellegű tagolódása jön létre. A társadalmat saját maga körül álló bővülő csoportok összességének tekinti. Az ingrouppal minden egyes szinten azonosul, az outgroupot pedig minden egyes szinten elutasítja, s minden olyan esetben, ha az ingroupot céljainak realizálásában valami akadályozza, ezért az outgroupot, illetve outgroupokat teszi felelőssé, azokkal ellenségesen fordul szembe. Példa egy bővülő ingroup sorra: család

– rokonság – a falu közössége – nemzet – faj. Ha a családnak nem megy jól, azért a rokonok a felelősek, akik kitűrték a családot az örökségből; a nemzet nyomorúságáért a környező nemzetek, akik elrabolták a nemzet „életterét”, az árja faj problémáiért az alacsonyabb rendű fajták stb.

4. Múlt felé fordulás, konzervativizmus. Minthogy az „eredetileg” adott, azaz alapjában véve családját, nemzetét felnövekedésének éveiben jellemző életsituációt reflektálatlanul elfogadja, idealizálja, vágyainak, igényeinek kielégítetlensége esetén – de kizárólag ilyenkor: az ingroup anyagi helyzetének, státusának megrendülését egyáltalában csak akkor veszi észre, ha ennek következtében *saját igényei* is csorbát szenvednek – fellázad azok ellen, akik szerinte saját maga vagy partikuláris csoportja nyomorúságáért felelősek. *Mindig* személyekben vagy személyek csoportjában keresi és találja meg a „bűnbakot” (antiszemitizmus gyökerei!). Esetlegesen lázadozik a fennálló struktúra ellen is, mint amely a bűnbakká lett outgroupokat juttatja előnyhöz; ez esetben azonban az „eredeti” struktúra visszaállításáért küzd. *Legradikálisabb lázadása is mindig a múlt felé fordul*. Eleve nem lehet forradalmár, mert az az ingroup „eredeti” helyzetéhez való distanciált viszonyt is feltételezi. (Az eredetit azért tettem idézőjelbe, mert a tudatában meglévő elképzelések családja, nemzete, fajtája „aranykoráról” távolról sem mindig tükröznek egy valaha létezett reális szituációt. Ilyen aranykornak azonban léteznie kellett, hiszen az ő családjáról stb. van szó, az pedig eleve a legtokéletesebb.)

5. Autoritativ magatartás. *Csak* akkor lázad, ha a hatalmat gyengének, megdönthetőnek, azaz már nem valóságos hatalomnak érzi. A valóságos, erős vagy számára erősnek tűnő hatalmat ezzel szemben isteníti, transzcendens hatalomnak fogja fel, melynek rendelkezései nemcsak teljesülnek, hanem szükségképpen teljesítendőök is. Saját életéért, cselekedeteiért *minden* felelősséget az abszolút autoritásra hárít át. A gyengébbel szemben viszont magát tekinti feltétlen autoritásnak, azzal szemben ő maga is olyan transzcendens hatalom, melynek már kérése is feltétlenül teljesítendő parancs.

Nem kell hosszasan magyarázni, hogy a fent említett karaktervonások a polgári társadalom átlagos „kispolgárának” valóban tipikus vonásai, távolról sem csak a fasisztákat jellemzik. Mégis: átgondolásuk világossá teszi azt is, hogy a fasizmus valóban ezekre a karakter-

vonásokra „játszott rá”, pontosabban: ezen karakterszempontok eszményesítése szülte a fasiszta ideológiát. (Maguk a fasiszta vezetők is ilyen típusú személyiségek. Szó sincsen tehát arról, hogy „kitalálnak” egy ideológiát a meghódítandó tömegek elkápráztatására. Ideológiájuk *megfelel* saját karakterüknek. Nagyon jellemzően mutatja ezt C. M. Gilbert *Nürnbergi naplója*, Magvető, Budapest, 1967.) Ugyanezek a karakterszempontok azonban a manipulált látszatszemokrácia funkcionálásának biztosításában is elengedhetetlenek (a „szervezett felelőtlenség” társadalma).

Egyetlen olyan – eddig nem említett – lényeges mozzanattal kell szembenéznünk, amelyik – úgy tűnik – *csak* fasiszta típusra jellemző: nála konfliktusszituációban az ingroupok egymásra épülő szintjének látszólag *értékhiarchiája* van, *nem* az jellemző rá, hogy az egyre kisebb ingroupokkal egyre feltétlenebbül azonosul. A partikularitásra épülő ingroup-outgroup struktúra logikus következményének ugyanis annak kellene lennie, hogy az egyén saját érdekét az ingroup érdekeinek, a kisebb, közvetlenebb ingroup érdekeit pedig a nagyobb, szélesebb körű ingroup érdekeinek feltétlenül fölébe helyezi, azaz családjával szemben saját érdekeit, nemzete érdekeivel szemben családjá érdekeit stb. védelmezi. A fasisztákra pedig – legalábbis az esetek többségében – *nem* ez a jellemző. A „meggyőződéses” fasiszta önfeláldozó, s könnyen szembefordítható családjával is a „nemzet” követelményeinek nevében (családtagok egymást feljelentése igen gyakori és jellemző eset a fasiszta idején, s igen előnyös eszköz a hatalom kezében a csupán közömbösek kézben tartására) stb. Véleményem szerint azonban az ingroup-outgroup struktúra érvényesülése vagy *nem* érvényesülése valamely konfliktusszituációban *nem* karakter-, hanem *szituációfüggő*. Az autoritárius karakter minden esetben azonosul összes ingroupjával; a fasiszta is – kötelezően – ragyogó apa, anya vagy gyermek, családjá érdekeit mindig védelmezi *más* családokkal szemben. De az erős vagy szemében erősnek tűnő hatalommal akkor sem fordul szembe, ha az szembefordítja közvetlenebb ingroupjával vagy akár saját magával is, *éppen azért*, mert az ingroupok hierarchiája *nem* értékhiarchia. Hogy itt *nem* valamiféle speciálisan a fasiszmusra jellemző és speciális karaktert feltételező jelenséggel állunk szemben, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az első világháborúban részt vevő demokratikus államok polgárainak lelkes önfel-

áldozása a haza oltárán. Az autoritárius karakter, minthogy *nincsen saját értékhiarchiája*, mindig automatikusan azonosul véletlenszerűen adódó csoportjainak értékhiarchiájával. Ha ezek egymással szembekerülnek, akkor az erősebb, nagyobb hatalommal bíró csoport értékhiarchiája mellé áll, azt „választja”. De miért megy el ebben az azonosulásban akár az önfeláldozásig is, ha igaz az, hogy egész világa partikularitása köré rendeződik? A paradoxon csak látszólagos. Minthogy *nincsen* értékhiarchiája, minthogy *nincsenek* számára olyan értékek, melyeknek nevében „közösségének”, azaz véletlenszerűen adódó partikuláris csoportjainak értékrendjével szembeszálljon, minthogy az emberi nemhez *csak* partikuláris csoportjain keresztül kapcsolódik, ember voltának feladását, az emberközösségből való kitaszítást – tehát ugyancsak a megsemmisülést – jelentené számára összes ingroupjainak megtagadása. A legerősebb ingroup követelményeit tehát akkor is teljesíti, ha az önmaga fizikai létének megtagadásában áll. Ha a „legerősebb” hatalom – amelyik számára mindig *mindenható* – életét követeli, akkor élete elveszett, mert a legerősebb hatalommal *nem* lehet – nincs minek alapján – szembeszállni.

Nem beszélünk a fasisztoid karakter gyakran első helyre kiemelt vonásáról: a brutalitásról. Két okból: Elsősorban azért, mert az „átlagos” történelmi szintet valóban meghaladó náci brutalitást *nem* tekinthetjük a fasiszta szükségszerű vonásának akkor, ha az olasz fasiszmust és a német nemzetiszocializmust történelmileg *azonos* szociális képződményként fogjuk fel. Az olasz fasiszta mozgalom és diktatúra brutalitásai semmiképpen *nem* egyedülállóak még az újkori történelemben sem (nem is beszélve a humanitáresetmény kialakulását megelőző korokról). Éppen ez az a pont, ahol a nemzeti karakternek lehetetlen *nem* szerepet tulajdonítani. A náci brutalitásnak éppen szervezett, „nagyüzemi” jellege biztosít kiemelkedő helyet az emberi brutalitások történetében, *nem* pedig egyedi esetei. Ennek a jelenségnek a – természetesen történelmileg kialakult – német (elsősorban porosz) nemzeti karakterrel való összefüggésére oly sokan mutattak rá, hogy *nem* tartom szükségesnek részletesebben elemezni.²⁸

Másodszor azért, mert a brutalitást *nem* tekintem állandó karaktervonásnak. Az autoritárius karakterre mindig jellemző, hogy saját,

illetve az ingroup érdekeit a gyengével szemben a legbrutálisabban érvényesíti a számára adott lehetőségek keretei között. Hogy a brutalitás állandó mozzanattá váljék magatartásában, ahhoz szükséges, egyszersmind azonban elegendő is, hogy az *megengedetté* váljék. A fasiszta is csak tényleges vagy vélt ellenségével szemben volt feltétlenül brutális – ami mellett még a leglágyabb szívű apa vagy férj lehetett –, ugyanakkor a legdemokratikusabb politikai felépítésű polgári társadalom átlagos kispolgára is rendszerint brutális azokban a viszonylatokban és abban a mértékben, ahol és ameddig az adott társadalom törvényei és normái azt számára megengedik.

Csak egészen röviden kívánok foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy a vizsgált „autoritárius” személyiség-típus miért elsősorban a polgári társadalom középrétegeire jellemző, illetve hogy mi a „mechanizmus” kialakulásának.

A személyiség partikularitásra állítottsága, s ennek közvetlen következményei (a partikuláris csoporttal való többé-kevésbé distanciálatlan viszony, a társadalom ingroup-outgroup tagolása a tudatban) a polgári társadalom minden átlagos egyedére jellemző, s jellemző általában is az „előtörténet”, az elidegenedett társadalmi formációk emberére. Az individualitás minden eddigi társadalomban kivételes jelenség volt. Tipikusan „kispolgári”, a középrétegekre jellemző vonások ezzel szemben a konzervativizmus és az autoritárius magatartás. Mindjárt jegyezzük meg: természetesen a többi rétegben is előfordulnak.

Mint Marx mondotta, a polgári társadalomban következett be az egyén teljes leszakadása a közösség köldökzsinórjáról. Az egyén szabaddá vált: születése sem társadalmi rangját, sem a társadalmi munkamegosztásban betöltött helyét, sem életformáját nem határozza meg többé szükségképpen. A polgári társadalomnak még azon korszakaiban is, amelyekben a társadalmi mobilitás kismértékű (természetesen még ebben az esetben is nagyobb, mint a megelőző társadalmakban), elvileg bárki előtt nyitva áll a lehetőség a „felemelkedésre” éppen úgy, mint a „lecsúszásra”. Az egyén valóban a maga sorsának kovácsa lett, még akkor is, ha az esetek túlnyomó többségében ténylegesen rendkívüli képességekre (nem feltétlenül, sőt legtöbbször nem pozitív értéktartalmú képességekre) vagy rendkívüli szerencsére van szüksége ahhoz, hogy kiemelkedjék abból a rétegből,

amelybe beleszületett. Az egyén szabaddá lett, megszabadult a társadalom „természet adta” kötöttségeitől, de szabadságának realizálására csak kivételes esetekben van meg a lehetősége.

A társadalom vezető-uralkodó osztályaihoz tartozó egyedek előtt elvben viszont ott lebeg a „lecsúszás” veszélye. A lefelé való mobilitás azonban éppen olyan kivételes, mint a felfelé való, hiszen annak számára, aki születésénél fogva rendelkezik az érvényesüléshez elengedhetetlenül szükséges anyagi javakkal, akinek az uralkodó osztályba való beleszületés eleve biztosítja, hogy viszonylag csekély fáradtsággal szert tegyen a kellő tudásra és műveltségre, s aki kezdettől fogva megszokta, hogy hatalma van (már gyerek léteére számos felnőtt áll kifejezetten az ő szolgálatára) stb. stb., annak ugyancsak rendkívülien rossz (ismét csak nem feltétlenül egy humánus értékhierarchia alapján rossz) képességekre van szüksége ahhoz, hogy „ne állja meg a helyét az életben”. Az uralkodó osztály számára a szabadság valószínűségi lehetőség, valószínűségi lehetőség – mint mondtuk – mások szabadságának korlátozására. Az uralkodó osztály tagjai éppen ezért nem szükségképpen konzervatívok: az össztársadalmi struktúra gyökeres átalakítását, tehát a valószínűségi társadalmi forradalmat kivételesen nincs olyan változás, melyet ne aknázhathatnának ki a maguk számára, s az ilyen átalakulásokkal járó rizikót is vállalhatják – valamely vállalkozás balsikere csak egészen rendkívüli esetekben jelenti számukra a semmibe hullást, a nyomort. A nagyburzsoázia átlagos egyedeire sokkal inkább az „újjal szembeni fogékonyság”, mint a konzervativizmus a jellemző: van bennük vállalkozó kedv.

Ugyancsak nem feltétlenül jellemző az uralkodó osztály tagjaira az autoritárius magatartás. Nem ismernek el önmagukkal szemben autoritást, s minthogy bíznak saját erejükben, képességeikben, tehát nincs is szükségük olyan autoritásra, amelyikre támaszkodhatnak, amelyikre átháríthatják a felelősséget. Minthogy társadalmi státusukhoz semmiféle kétség nem férhet, nincsen szükségük arra sem, hogy a gyengével, az alattuk állóval szemben erejüket, hatalmukat állandóan bizonyítsák.

Azt, hogy a társadalom legalsó szintjén álló – *életformájukban nem kispolgári* – proletárok rendszerint sem nem szükségképpen konzervatívok, sem nem autoritatív magatartásúak, nem szükséges hosszabban bizonygatni. Mihez ragaszkodnának, s melyik az a felsőbb

hatalom, amelynek rendelkezései helyzetükön még ronthatnának, vagy amelyekben bizakodhatnak? A csak láncait veszíteni képes proletár igen hamar megtanulja, hogy a tökéssel szembeni proletárösszefogás sokkal hatásosabb fegyver a kezében, mint a hozzá való alkalmazkodás.

A konzervativizmus és az autoritativ magatartás ennek megfelelően egyedül a középrétegeknél „normális” és átlagos. E rétegek átlagos egyede konzervatív, mert nem tud élni a számára is elvben biztosított szabadsággal; ragaszkodik az adotthoz, mert az jelent számára valamit, annak a valószínűsége pedig, hogy feljebb emelkedjék – jól tudja –, igen csekély. Magatartása autoritárius, mert egyrészt teljesen kiszolgáltatottnak érzi magát – kiszolgáltatottnak, mint a proletár, annak ugyanis nincs mit veszítenie –, s ennek megfelelően a gyengékkel szemben, az alatta állóval szemben maga viselkedik autoritásként, nemcsak azért, hogy kiszolgáltatottságát kompenzálja, hanem azért is, mert úgy érzi: a legcsekélyebb gyengeség, a legcsekélyebb engedmény a vesztét eredményezheti. Hozzá kell tennünk ehhez: az ingroup-outgroup felosztáson alapuló társadalomkép és az ennek megfelelő magatartás is sokkal rigidebb a középrétegeknél, mint a társadalom bármely rétegében. A középrétegek azok, amelyek a társadalom termelőszerkezetében betöltött helyüknek fogva a leginkább szemben állnak nemcsak az alattuk és a felettük álló rétegekkel, hanem saját rétegükkel is: a hagyományos kispolgár – a kisiparos, a kisbirtokos paraszt, a kiskereskedő – a leginkább kiszolgáltatott a konkurenciának, de – teljesen eltérő feltételek mellett – hasonló a helyzete az „új” középosztálynak is: a „fahégygallérosok” is szükségképpen versenyben állnak egymással.

A „félelem a szabadságtól”, ami éppen a konzervativizmusban, az autoritárius magatartásban jut kifejezésre, semmiképpen sem irracionális, megfoghatatlan karaktervonása a polgári társadalom „átlagemberének”. Tökéletesen egyet lehet érteni Erich Fromm megállapításával: „...ha azok a gazdasági, társadalmi és politikai feltételek, amelyekről az egész emberi individualizációs folyamat függ, nem nyújtanak... alapot a személyiség önmegvalósításához, az emberek ugyanakkor elveszítene minden olyan kötöttséget, melyek számukra biztonságot nyújtottak, akkor ez az üresség a szabadságot elviselhetetlen teherré teszi.”²⁹ Azzal is egyetérthetünk, hogy a XX. század-

ban – a monopolkapitalizmus kialakulásával – ez az érzés szükségképpen felfokozódott: „Az egyén magatehetetlensége növekedett; minden hagyományos kötelektől való »szabadságát« egyre hangsúlyosabban hirdetik, lehetőségei személyes gazdasági teljesítményekre egyre szűkülnek. És újból, mint a XV. és XVI. században, gigantikus hatalmak fenyegetését érzi.”³⁰

Az elemzett karaktervonások, az egész említett – autoritárius – személyiség típus kialakításának „műhelye” a kispolgári család. Ugyanis nem a már felnőtt egyénél s nem a szociális struktúra egészében elfoglalt helyzetének tapasztalatai alapján alakul ki a személyiség pszichikus struktúrája. Az egyénnek a veleszületett partikuláris adottságaira épülő pszichikus karaktere, amellyel „belép az életbe”, már a kisgyermekkorban létrejön és rögződik, s hogy az alapján véve megfelel az adott társadalmi rend funkcionálását biztosító – nem tudatosult – követelményeknek, azt az adott családstruktúra biztosítja. Ez eredményezi különben a „rétegtipikus” személyiségstruktúrák megjelenését más rétegekben is.³¹

Minden további nélkül átlátható, hogy a fasizmus mennyiben támaszkodik a középrétegek ingroup-outgroup struktúrára épülő társadalomképére és ennek rigiditására, valamint autoritárius magatartásukra. De nem igényel hosszabb magyarázatot a fasizmusnak a kispolgári rétegek konzervativizmusával való összefüggése sem. Éppen arra mutattunk rá, hogy ez a konzervativizmus távolról sem jelent mindenkor belenyugvást az éppen fennálló pillanatnyi szituációba. Csakhogy a „kispolgár”, ha ezzel szembefordul, akkor szembefordulása lázadás, nem pedig a társadalmi alapstruktúra forradalmi átalakítására való törekvés. Ennek megfelelően nem is a társadalmi viszonyokat kívánja átalakítani, hanem a helyzetéért „felelős” személyeket felelősségre vonni, ha kell, akkor megsemmisítésük útján. Itt a magyarázata annak is, miért hagyták magukat a tömegek bizonyos értelemben valóban becsapni a fasizmus által. A becsapást ne úgy értsük, hogy a fasiszta vezeték általuk is megvalósíthatatlannak hitt ígéretésekkel tudatosan félrevezették tömegeiket. Legtöbbször önmagukat is becsapták. Becsapták önmagukat és becsaptak másokat annyiban, amennyiben sok esetben egymással összeegyeztethetetlen követelések megvalósítását ígérték. De ezeknek az ígéreteknek a lényege mindig az volt, hogy a – tömegek számára a polgári

társadalomban *általában is* többé-kevésbé közömbös – politikai szférában hajtának végre átalakulásokat úgy, hogy annak eredményeképpen minden réteg számára régi életformájának, életvitelének lehetőségeit biztosítják – anyagi szükségleteik fokozott kielégítése mellett. A „nemzet” egészét emelik fel, s egyik osztály önző érdekeit sem hagyják a másikkal szemben érvényesülni („szocializmus”). A fasiszmus tömeghatását éppen az biztosította, hogy a konzervatív lázongásnak adott ideológiát és – ez is alapvetően fontos – szervezeti kereteket.

„A HARC TÁBOR” MINT ADEKVÁT SZERVEZETI FORMA

Milyen keretek, milyen szervezeti formák feleltek meg e kispolgári tartalmú elképzelések realizálásának, illetve milyen keretek, milyen szervezeti formák között bontakozhatott ki a fasiszmus mint kispolgári mozgalom, amely azután képessé vált arra, hogy a liberális polgári demokratikus államhatalmat a saját diktatúrájával váltsa fel?

Eddigi elemzésünk egyértelműen azt mutatta, hogy a fasiszta mozgalom ideológiája kifejezetten „kispolgári” ideológia volt, amelyik a maga agresszivitásában felfokozott módon tárja eléink az átlagos középrétegbeli világszemléletét és pszichológiáját. A felfokozottság a fenyegetettségérzés ugrásszerű megnövekedésével, illetve már jelentős tömegeknek a társadalmi termelés szervezetéből való tényleges kiszorulásával, deklasszációjával magyarázható. A rendelkezésünkre álló adatok ugyanakkor tényszerűen is azt mutatják, hogy mind a húszas évek elején tömegmozgalommá lett olasz fasiszmus, mind pedig a húszas évek végén, harmincas évek elején kiszélesedő német nemzetiszocialista mozgalom szociális összetételét tekintve is „kispolgári” elemekből állt. Mindenekelőtt a természetesen már „kiszorult” városi középrétegekből, deklasszációdott városi kispolgárokból. De a náciizmus hatalomra kerülésében jelentős szerepe volt a falusi középrétegeknek, a parasztságnak is (fasiszta szavazók!).

A fasiszmus sajátos, a történelemben bizonyos értelemben egyedülálló szervezeti formát teremtett meg a fasiszta mozgalomban. A mozgalom meghatározó eleme ugyanis semmiképpen sem a fasiszta, illetve a nemzetiszocialista párt volt. A pártnak mint olyannak a

fasiszta harci szervezetekhez, a rohamcsapatokhoz viszonyítva szinte jelentéktelen volt a szerepe. Magát a mozgalmat, a mozgalom jellegét nem a párt, hanem a harci szervezeti formák határozták meg, a párt pusztán azt a célt szolgálta, hogy a mozgalom a parlamenti taktika eszközeit is igénybe vehesse hatalomra kerüléséhez, ezzel ugyancsak jelentős konzervatív bázist biztosítva magának.³²

Nagyon sokan mutattak rá arra, hogy a fasiszmus egyik alapvető jellegzetessége a „Stosstrupp-Taktik”, a rohamcsapat-taktika volt, hogy a felfegyverzett rohamosztatok létrejötte jelenti a tulajdonképpeni fasiszta mozgalom megszületését. De talán senki nem látta olyan világosan, hogy ez mit jelent, mint Gramsci, aki már 1919-től a legnagyobb figyelemmel kíséri az *Ordine Nuovo* hasábjain a fasiszta mozgalom alakulását. Ő ugyanis nem csupán azt látja, milyen elemekből alakulnak ki ezek a rohamosztatok, mi a funkciójuk, hogyan használja fel őket az uralkodó burzsoázia a maga céljaira, hanem azt is megállapítja, hogy bennük a történelem során első ízben találja meg a kispolgárság a maga adekvát szervezeti formáját.

Már 1919 nyarán látja, milyen rettenetes következményekkel járhat, ha a háború okozta válságnak, valamint a kispolgári rétegek és a parasztság háborúban szerzett kollektív tapasztalatainak eredményeként kialakult tömegaktivitást a forradalmi mozgalom nem tudja a maga csatornáiba terelni, megszervezni s a fennálló tőkés hatalom ellen fordítani. „A háborús korszak szellemi eredményei, a szenny és véres lövészárkokban a véráldozatok négy éve során felhalmozódott kommunisztikus, kollektív tapasztalatok veszendőbe mehetnek, ha nem sikerül minden egyént az új kollektív élet szerveiben egyesíteni, amely szervek gyakorlatában ezek az eredmények konszolidálódhatnak, a tapasztalatok pedig kifejlődhetnek, integrálódhatnak, és tudatosan egy konkrét történelmi cél felé irányulhatnak. Így szervezve a parasztok a rend és a haladás elemeivé lesznek; ha azonban magukra vannak hagyva, anélkül hogy egy szisztematikus és fegyelmezett akciót követhetnének, akkor ellenőrizhetetlen tömeggé válnak, a kétségbeesett szenvedélyek káoszává, amelyik a legszörnyűségesebb barbárságot és hallatlan szenvedéseket teremt.”³³ Már 1921-ben – az olasz fasiszta mozgalom tapasztalatainak fényében, és a spanyol eseményeket is szem előtt tartva – rámutat ennek a kispolgári tömegmozgalomnak a táptalajára és célkitűzéseire: „...minden or-

szágban van a lakosságnak egy rétege – a kis- és középburzsóázia –, amelyik azt hiszi, hogy a gigantikus problémákat gépfegyverekkel és revolverekkel megoldhatja, és ez a réteg a fasizmus táptalaja, ez adja állagát.”³⁴ Gramsci arra keresi a választ, hogy mi az oka egyáltalában egy kispolgári tömegmozgalom kibontakozásának, s minden valószínűség szerint ő az első, aki erre vonatkozóan konkrétabb, az ország ökonomiai fejlődésében rejlő okokat jelöl meg, nem pedig egyszerűen a válságszituációt, a háború utáni felbomlást, a háborús pusztulás eredményeként létrejövő deklasszációkat stb. Nem lehet vitás, hogy az utóbbi mozzanatok jelentős szerepet játszottak egy olyan réteg kialakulásában, amelyik teljesen talajt veszítve a lába alól, mindenképpen változást kívánt, s így kezdetben csatlakozott a kibontakozó forradalmi mozgalmakhoz, majd a forradalom sikertelenségének látán átpártolt a fasizmushoz, attól remélve a válság megoldását. De a már a háború során deklasszációdt elemekhez olyan kispolgári rétegek is társulnak, amelyeket a kapitalizmus fejlődése eredeti életformájuk feladására kényszerít, s amelyek tudatosan és *már eleve* szemben állnak a munkásosztály ökonomiai harci szervezeteivel; ezek a rétegek egy valószínű forradalmi mozgást mindenképpen elutasítanak, a proletárszervezetek semmiféle tevékenységével nem hajlandók szolidárisak lenni: nem kiábrándult forradalmárok, hanem kispolgári lázadók. „...a gazdagság a kis- és középburzsóáziától a nagyburzsóáziához áramlik, *anélkül hogy a termelési apparátus továbbfejlődött volna*. (Kiemelés tőlem – V. M.) A kistermelő nem vált proletárrá, csak permanens éhezővé, kilátás nélküli kétségbeesetté.”³⁵ Gramsci tehát világosan látja, hogy a fasizmus nem egyszerűen és közvetlenül a háború okozta felfordulás, a forradalommal felnőni nem tudó válság következménye; hanem kibontakozó ökonomiai folyamatok terméke. Gramsci volt az első, aki észrevette, hogy a kapitalizmus struktúráváltozása termeli ki a fasizmus tömegbázisát. A reformista szocialisták hajlamosak voltak pusztán a háborús pszichózissal magyarázni a fasizmust, s ennek megfelelően nem is tulajdonítottak neki nagy jelentőséget. Hajlamosak voltak azt hinni, hogy a gazdagság normális funkcionálásának helyreállása után a fasizmus mint jelenség oly gyorsan fog eltűnni, ahogyan közvetlenül a háború után megszűnt. Trockij helyesen állapította meg, hogy „...az olasz reformisták... úgy magyarázták a fasizmust, mint háború utáni pszichózist; a német

szociáldemokrácia a fasizmusban »Versailles« pszichózist vagy válságpszichózist lát. A reformisták mindkét esetben behunyják a szemüket az előtt a tény előtt, hogy a fasizmus organikus jellegű tömegmozgalom, amelyet a kapitalizmus hanyatlása szül.”³⁶ Azt, hogy a fasizma mozgalom a monopolista kapitalizmus fejlődése – pontosabban annak egy meghatározott fejlődési stádiuma – által megszokott életformáját fenyegetettnek érző kispolgár szervezett tömegmozgalmaként jött létre, csak azon az alapon lehetett észrevenni, ha valaki mélyebbre nyúlt, mint az adott országok helyzetének pusztá fenomenológiai leírása, ha nem csupán a már lejátszódott események következményeként vette szemügyre a jelenséget, hanem a lehetséges fejlődési tendenciák szempontjából is. Gramsci, amint látja a kibontakozó tökéletes koncentráció jellegét, felismeri, hogy a kispolgárság helyzete Olaszországban egyre reménytelenebbé válik, s így szüksége van a maga szervezetének megteremtésére. És éppen abban látja a fasizmus specifikumát, hogy a történelem során első ízben ez a törekvés sikerrel jár. „A fasizmus karakterisztikuma abban áll, hogy sikerült neki a kispolgárság tömegszervezetét megalkotnia. A fasizmus eredetisége abban áll, hogy adekvát szervezeti formát talált egy olyan társadalmi osztály számára, amelyik mindig képtelen volt arra, hogy egységes struktúrával és egységes ideológiával rendelkezzen: ez az organizációs forma a tábor. A milícia a Partito Nazionale Fascista sarkpontja. Nem lehet a milíciát feloszlítani anélkül, hogy ezzel az egész pártot is fel ne oszlattunk.”³⁷ A kispolgárság számára *semmiféle* más szervezeti forma nem lehetett adekvát. Olyan jellegű szervezeteket, mint a munkásosztály gazdasági érdekvédelmi szervei, a kispolgárság nem hozhatott létre. A munkásosztály szakszervezeti harcai, sztrájkjai éppen azért lehettek és lehetnek eredményesek, mert a proletariátus a kapitalista termelés szervezetének nélkülözhetetlen eleme. Ellenállása megbénítja a termelést. A kispolgárság helyzetének kilátástalansága pedig éppen onnan származott, hogy kiszorult, illetve kezdett kiszorulni a modern termelés szervezetéből.³⁸ Ugyancsak reménytelen volt a kispolgárság számára, hogy hagyományos, polgári értelemben vett pártba tömörüljön: ahhoz, hogy egy párt sikereket érjen el, vagy legalább reménye legyen a sikerre a parlamenti harcban, valamiféle pozitív programmal kell rendelkezzen. Ilyennek pedig a kispolgárság, minthogy mindenféle átalakulástól retteg, a célja csupán

az, hogy megrendült pozícióit újból megszilárdítsa, nem rendelkezhet. Programja pusztá tagadás: a kapitalizmus ellentmondásainak tagadása a kapitalizmus talaján.

Ezzel szemben a „tábor”, a felfegyverzett harci csoport tökéletesen megfelelt mind a mozgalom ideológiájának, mind pedig résztvevői karakterének. Szó volt arról, hogy az ingroup-outgroup struktúrára épülő társadalomkép szükségképpen ellenséges és fenyegető hatalomként fogja fel az outgroupokat. A kispolgár, amikor sorsát elviselhetetlennek érzi, mikor látja, hogy fokozatosan kicsúszik lába alól a talaj, azonnal keresni kezdi azt az ellenséges csoportot, amelyet helyzetéért felelőssé tehet. Minthogy a fasiszálódó országokban permanens volt a válságszituáció, a sorsának rosszbodását érző kispolgár a „nemzet” sorsát érezte más nemzetek által fenyegetettnak. Igen jellemző, hogy mindazokat a rétegeket, osztályokat, pártokat és egyedeket is, akik nem szimpatizáltak a fasiszta mozgalommal, a fasiszták idegen hatalom (illetve idegen faj) képviselőinek, ügynökeinek tekintették.

A „fizikailag” fenyegető veszedelemmel szemben pedig nyilvánvalóan a legadekvátabb szervezeti forma a harci szervezet. Ugyanakkor az e harci szervezetekbe belépő egyének rögtön maguk mögött érezték azt az autoritást is, amelyre támaszkodva többé nem kellett semmiféle felelősséget magukra vállalniok. Ez a szervezeti forma egyben természetesen azt is lehetővé tette, hogy erősnek érezhessék magukat, s a személyes felelősségtől teljesen mentesen szembefordulhassanak mindazokkal, akiktől létüket fenyegetettnak érzik.

Ez a kispolgári rétegek ideológiájának és pszichikumának megfelelő szervezeti forma természetesen csak átmenetileg létezhet, csak válságszituációban. De a kispolgárnak nincs is máskor szüksége semmiféle szervezetre. A társadalom súrlódásmentes vagy viszonylag súrlódásmentes funkcionálásának időszakaiban a kispolgár *senkivel sem* kíván szövetségre lépni; ilyenkor ő maga és családja a társadalom egészével „versenyben áll”.

A rohamosztag mint szervezeti forma, amellyel szemben a társadalom általa fenyegetett rétegei – elsősorban a munkásosztály – teljesen felkészületlenek és tehetetlenek voltak, valóban erőt adott a kispolgári mozgalomnak. Lehetőséget adott számára ahhoz, hogy szétverje a munkásosztály szervezetét, ugyanakkor éppen e harc során

olyan hatalmat szerezzen magának, amellyel azután kezébe kaparinthatja az államapparátust is. Az, hogy a hatalomátvétel után nem a maga, hanem a burzsoázia vagy legalábbis egyes burzsoá rétegek programját valósítja meg, már csak abból is következik, hogy nincs más programja, mint a hatalom. Illetve amennyiben az agresszív expanziót mint saját programját valósítja meg, végső soron ezzel is legalább annyira képviseli a nagyburzsoázia, mint a saját érdekeit. E problémák elemzése azonban már a fasiszta hatalom jellegének analíziséhez tartozik. A fasiszta *mozgalom* kispolgári jellegén és azon, hogy a mozgalom a maga sajátos formájával éppen a kispolgárság adekvát szervezeti formáját képviselte, a legkevésbé sem változtat az a tény, hogy a hatalomra kerülés után *nem* a kispolgárság „sajátos célkitűzéseit” valósítja meg. Mit ahogy az sem változtat azon, hogy már kibontakozásának időszakában is úgy képviselte a sajátos kispolgári érdekeket, hogy egyértelműen a burzsoázia hatalmának megszilárdulásához járult hozzá.

Ezért nem érthetünk egyet Angelo Tasca végkövetkeztetéseivel, akinek fasizmusanalízise különben számos ponton jelentős mozzanatokkal járul hozzá a marxista fasizmusteória kialakításához. Tasca tagadja a fasizmus kispolgári jellegét, azon az alapon, hogy a fasizmus a munkásosztály elleni harcával a burzsoázia oldalára kerül.³⁹ Hogy oda kerül, az semmiképpen sem vitatható. De meggyőződésem, hogy nem elégedhetünk meg – amint ezt az előzőkben már hangsúlyoztam – csupán annak a kérdésnek a felvetésével, hogy egy adott mozgalom *végső soron* melyik osztály érdekeit szolgálja. E kérdésfeltevés fényében semmiféle társadalmi szituáció konkrét analízisét nem hajthatjuk végre – a proletariátus szempontjából. A kérdés nem az, hogy vajon a fasizmus a burzsoáziát szolgálja-e *végső soron*, hiszen *végső soron* azt szolgálja minden olyan mozgalom, amelyik nem kívánja a fennálló burzsoá rendet forradalmi úton megdőnteni. A kérdés az, *hogyan* szolgálja. S a hogyanra a fasizmus vonatkozásában éppen kispolgári jellegéből eredően nyerünk magyarázatot. Amikor Tasca azt állítja, hogy „...a fasizmus a tiszta reakció, de olyan reakció, amelyik a háború utáni szituációban egyedül hatásos tömegmódszereket alkalmazza... De a fasizmus sajátos »eredetisége« sokkal kevésbé »tömegtaktikájában« vagy demagóg programjában áll, mint abban a determináns s bizonyos szempontból autonóm funk-

cióban, amelyre a taktika a program rovására tesz szert... A fasizmus inkább állásokért, mint elvekért folytatja háborúját... Innen az a szerep, amelyet a szervezet, mindenekelőtt a fegyveres szervezet a fasizmusban játszik⁴⁰, akkor igen fontos mozzanatokat sorol fel a fasizmus jellegzetességeiből, csak éppen ezek gyökereit nem veszi tudomásul. Hogy a fasizmusban a taktika az elsődleges a programmal szemben, az kétségtelen tény, egész egyszerűen következik a mozgalom tényleges programnélküliségéből. Hogy az egyetlen valószínű cél a hatalom megszerzése, amellyel a hatalom azután nem is tud mást kezdeni, mint hogy állandóan védelmezi, ez is igaz. Hogy a taktika elsődlegességéből következően az adekvát szervezeti forma a fegyveres szervezet, ezt is elemeztük már. De ha ezek az összefüggő mozzanatok nem a fasizmus kispolgári jellegéből származnak, s nem azt igazolják, akkor nincsen semmi mód arra, hogy eredetüket más-keppen magyarázzuk, mint azzal, hogy a burzsoázia „kitalálta” ezt a mozgalmat a maga számára. Ebből azonban az következne, hogy a fasizmus mint hatalom magának a burzsoáziának a közvetlen hatalma, amit viszont Tasca tagad, olyannyira, hogy az uralmon lévő fasizmust egy új osztály uralmának tekinti, amellyel a burzsoázia kompromisszumra lép.⁴¹

A fasizmus mint mozgalom kispolgári jellegének tagadása, Tasca esetében éppen úgy, mint a Komintern hivatalos álláspontjának esetében, magának a fasiszta hatalomnak a megítélésében is hamis vágyra visz.

JEGYZETEK

¹ Bauer, 143.

² A Franco-féle rezsim sem tekinthető azonban fasizmusnak. A problémára nem térek ki részletesebben. Megállapításom alátámasztására a következő mozzanatokra szeretném felhívni a figyelmet:

1. A spanyol diktatúra a hagyományos uralkodó rétegeket nem szorította ki a politikai hatalom gyakorlásából.

2. Minthogy nem forradalmi formákat alkalmazó tömegmozgalomként, hanem ellenforradalomként, a forradalmi hatalom ellenlábasaként került hatalomra, nem kényszerült radikális formákban jelentkező tömegigények még látszólagos kielégítésére sem.

3. Nem jellemző rá a külpolitikai agresszivitás.

4. S ami a legfontosabb: nem töltötte be azt az ökonomiai funkciót, amelyik a fasiszta rendszereket jellemezte: nemhogy elősegítette volna, hanem kifejezetten akadályozta a termelőerők fejlődését.

Álláspontomat az is alátámasztja, hogy a legutóbbi évtizedben, amikor Spanyolország gazdaságilag fejlődésnek indult, a rendszer arcultata is sok vonatkozásban megváltozott.

³ A legkülönbébb beállítottságú fasizmustörténészek és -teoretikusok állítják azt, hogy a fasizmusnak tulajdonképpen nincsen ideológiája, hiszen éppen az jellemzi, hogy a taktika minden más elemet (így az ideológiákat is) háttérbe szorít. Ez az álláspont azonban összekeveri a fasizmus ideológiáját a fasiszta pártok programjával: a fasizmus soha nem zavartatta magát abban, hogy meghirdetett programját a legradikálisabban – akár az ellenkezőjére – módosítsa, ha hatalmi érdekei ezt taktikai szempontból megkövetelték. Sohasem adta fel azonban ideológiáját.

⁴ Herbert Marcuse: Der Kampf gegen den Liberalismus in der totalitären Staatsauffassung. In: Bauer–Marcuse–Rosenberg u. a.: *Faschismus und Kapitalismus*. I. m. 39.

⁵ Uo. 38.

⁶ A polgári gondolkodásnak ezt a szerkezetét és annak összefüggését a polgári társadalom struktúrájával – Marx alapján, Max Weber elgondolásait is felhasználva – Lukács György világította meg elsőként „Az eldologiasodás és a proletariátus tudata” című, a *Történelem és osztálytudat*ban (1923) megjelent tanulmányában. (L. Lukács: *Történelem és osztálytudat*. Magvető, Budapest, 1971.) Marcuse most vizsgált gondolatai is szemmel láthatóan e tanulmány alapfogolataira épülnek.

⁷ Marcuse, 51.

⁸ Uo. 52.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo. 53.

¹¹ Uo. 53–54.

¹² A fasizmus korszakában Marcuse nem állt egyedül ezzel az elképzelésével. Ami a kapitalizmus alapvető fejlődéstendenciáit illeti, ugyanezt az álláspontot képviselte például Justus Pál, a polgári gondolkodás fejlődésének vonatkozásában pedig Lukács György is, amikor *Az ész trónfosztásában* a modern gondolkodás haladó vagy reakciós jellegének vizválasztójaként a racionalizmus–irracionalizmus ellentétet fogja fel.

¹³ Azért beszélünk „ideologikus” beállítottságról, mert ez a mozgalom legalapvetőbb érdekeinek megfelelő állásfoglalás elméletileg tarthatatlan engedményekhez vezetett a polgári racionalizmussal szemben. A többi között annak a felismerésnek a fokozatos háttérbe szorulásához, hogy a racionalizmus és az irracionális polgári gondolkodás egymást kiegészítő két oldala. Ez a tendencia igen szembetűnően jelentkezik Lukács számos, a negyvenes és az ötvenes években keletkezett írásában: a hivatalos marxizmus teljesen igazságtalan támadásai sem változtatnak azon, hogy a korszakában gondolkodása sok vonatkozásban közel állt a „dialmat” hiperracionalisztikus felfogásához. Igen jellemző, hogy az antifasiszta harc koncepciójával szemben álló Karl Korsch nem kényszerült ilyen típusú elméleti engedményekre, élete hátralevő esztendeiben viszont nem tudott többé jelentős ideológiai hatást gyakorolni a baloldali mozgalmakra.

¹⁴ Van természetesen egy másik oldala is a dolognak: az irracionizmus e két típusa bizonyos vonatkozásban az azonos funkciót betöltő különböző eszközök szerepét játssza. Wolfgang Harich helyesen mutatott rá arra, hogy a XX. században az exkluzivitás közszükségleti tömegcikké vált. Kétségtelen, hogy a náci propaganda erre is rájátszott.

¹⁵ Marcuse, 55.

¹⁶ Itt is és a továbbiakban is sokszor használjuk a „kispolgári” terminust teljesen differenciálatlanul. Kétségtelen, hogy nem tekinthetjük *mindazokat* a rétegeket, amelyekre a faszizmus támaszkodott – a termelés szervezetében elfoglalt helyüket tekintve –, kispolgáriaknak. Tudatuk azonban tipikusan kispolgári tudat, a többi között ezt szeretnénk a következőkben bizonyítani.

¹⁷ A modern kapitalizmus fejlődésének, a tőkés felhalmozás tendenciáinak XX. századi kibontakozása – Marx elgondolásaival ellentétesen – nem vezetett a középrétegek megsemmisüléséhez. A mai amerikai társadalomban például a középrétegek aránya igen jelentős, és növekedőben van. A hagyományos kispolgári (független kistermelői) lét feltételei azonban valóban megszűntek, illetve megszűnőben vannak. Minél később és minél kompromisszumosabb formában tört magának utat a kapitalizmus egy országban, annál nehezebben és több zökkenővel alakult át „demográfiai struktúrája”. E vonatkozásban is Amerika volt a legszerencsésebb helyzetben. Lévéen hogy lakosságának zöme az elmúlt száz évben vándorolt be Európából, demográfiai összetétele „természetitől fogva”, „ésszerű” volt, könnyen alkalmazkodott az ökonómiai átalakulás követelményeihez. (L. ehhez Gramsci: *Filozófiai írások*. Kossuth, 1970. 354.)

¹⁸ Marx: A zsidókérdéshez. *MEM*, 1. köt., 367.

¹⁹ Uo. 356.

²⁰ Uo. 359.

²¹ Uo. 358.

²² Trotsky: *Le seul voie*. – Trotsky: *Écrits*. III. Párizs, Rivière, 1959. 270.

²³ Nem véletlen, hogy a német faszizmusnak a Strasser testvérpár vezette szárnya, amelyik magát „nacionálbolsevistának” nevezte, fokozatosan elvesztette jelentőségét a mozgalmon belül a Hitler-szárny rovására. A nemzeti eszmének a *komolyan vett* kommunisztikus törekvésekkel, tehát a *tulajdonfelszámolására* irányuló törekvéssel való összekapcsolása semmiféle bázist sem biztosított volna a mozgalomnak. Az uralkodó osztályok nyilvánvalóan nem fogadhatják el, sőt a leghatározottabban szembe kell hogy forduljanak vele. A náciizmus tényleges tömegbázisát képező rétegek, melyek számára éppen kistulajdonuk biztosítása, középréteg helyzetük megtartása volt az elérendő cél, érthető módon ugyancsak nem szimpatizáltak vele. A proletariátus viszont, ha valóban forradalmi, nem pedig kispolgári lázadó tudattal rendelkezik, a legkevésbé fogékony réteg a nemzeti eszme iránt. A nemzeti eszme iránt fogékony munkásrétegek pedig nem forradalmiak (kispolgári tudat mint a szociáldemokrácia bázisa!).

²⁴ Antonio Gramsci: *Die italienische Krise*. A. Gramsci: *Philosophie der Praxis*. S. Fischer Verlag, Frankfurt, 1967. 109.

²⁵ A kérdésfeltevésüket tekintve számunkra teoretikus szempontból értékes szociálpszichológiai munkák közül Wilhelm Reich: *Massenpsychologie des Faschismus* (Verlag für Sexualpolitik, Kopenhága–Prága–Zürich, 1933), Erich Fromm: *Die Furcht vor der*

Freiheit (Steinberg V., Zürich, 1945), valamint Th. Adorno és munkatársai: *The Authoritarian Personality* (Science Editions, 1964. New York, Vol. I–II.) című munkáira támaszkodok. Minthogy tanulmányomnak nem a különböző faszizmuselméletek analízise a célja, magukat ezeket a munkákat nem elemzem. Csupán jelezni szeretném, hogy a bennük tükröződő álláspontokkal számos vonatkozásban *nem* értek egyet.

²⁶ Ismételen hangsúlyozni szeretném: a középréteg státust – ebből a szempontból – nem egyedül és nem is alapvetően a termelés szervezetében elfoglalt hely határozza meg. Minthogy a karaktervonások *nem* a felnőttkorban, *nem* akkor alakulnak ki, amikor az egyén már elfoglalja a helyét a társadalmi munkamegosztásban, hanem a gyermekkorban, a kispolgári karaktervonások létrejötte szempontjából elsősorban a gyermek alapvető környezetét alkotó család mindennapi életformája a meghatározó. Ha a családstruktúra tipikusan kispolgári, akkor a felnövő gyerekek karakterének alakulása szempontjából nem perdöntő, hogy milyen a családot eltartó személy vagy személyek szociális státusa. Ennek felismerését és hangsúlyozását Wilhelm Reich alapvető érdemének tekintem – a faszizmusanalízisen túlmenő problémák megoldása szempontjából is –, bár a karakter kialakításának „mechanizmusára” vonatkozó freudista magyarázatával *nem* értek egyet.

²⁷ Partikuláris egyén és individuum megkülönböztetésére vonatkozóan l. Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. A következő megfontolások sok vonatkozásban erre a munkára támaszkodnak.

²⁸ L. például Lukács *Über Preussentum* című tanulmányát. In: Lukács: *Schriften zur Ideologie und Politik*. I. m. 330. skk.

²⁹ Fromm, 44.

³⁰ Uo. 125.

³¹ A családstruktúrának a pszichikus karaktert meghatározó funkciójával, a személyiségstruktúra kialakítását biztosító mechanizmusokkal itt nem foglalkozom. A problémát Heller Ágnessel írott *Családforma és kommunizmus* című cikkünkben elemezzük.

³² Hitler a ’23-as sikertelen puccskísérletből vonta le azt a következtetést, hogy a parlamenti taktika eszközeit *nem* engedheti ki a kezéből.

³³ A. Gramsci: *Arbeiter und Bauern*. Id. köt. 38.

³⁴ A. Gramsci: *Italien und Spanien*. Uo. 100.

³⁵ A. Gramsci: *Die italienische Krise*. Id. köt. 109.

³⁶ Trotsky: *Et maintenant?* Id. köt. 159.

³⁷ A. Gramsci: i. m. 113.

³⁸ Hogy a neokapitalista struktúrában is vannak – és nagyon lényeges szerepet játszanak a – középrétegek, az más kérdés. Az „új” középrétegek életformája igen sok vonatkozásban különbözik a „rég”-étől, az átterés mindenképp a régi formák bomlásával járt. Nem is beszélve arról, hogy az új középosztály *nem* szükségképpen a régi tagjaiból jön létre.

³⁹ L. Tasca, 534.

⁴⁰ Uo. 536–537.

⁴¹ L. uo. 543–544.

III. FEJEZET

VÁLSÁG ÉS KIÚT

A kispolgári ideológiára épülő és harci szervezeteiben többnyire deklasszálódott középrétegbeli elemeket egyesítő fasiszta mozgalom szinte valamennyi fejlett tőkés országban kialakult. Mind az első világháborút követő évek válságperiódusában, mind pedig az 1929-cel kezdődő világválságkorszakban majd mindenütt a felszínre került. Döntő politikai tényezővé azonban csak Olaszországban és Németországban vált. Olaszországban a háború utáni válság, Németországban pedig a nagy világválság „politikai megoldásaként” került hatalomra. Mi az oka annak, hogy *éppen ezekben* az országokban tudott döntő politikai tényezővé válni, hogy az olasz és a német burzsoázia e válságokból nem keresett vagy nem talált más kiutat?

A „DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA”

Polgári teoretikusok gyakorta megkísérlik a fasiszta uralom létrejöttét a demokrácia, a „tömegdemokrácia válságából” levezetni. Hermann Heller az olasz fasizmust elemző 1929-es könyvében¹ kísérletet tesz a fasizmusprobléma teoretikus általánosítására, konklúziója, egyszersmind azonban szociológiai elemzésének-leírásának elméleti bázisa is annak megállapítása, hogy a mindenfajta tömegdemokráciát jellemző általánosan elfogadott értékrend felbomlásában van. „Politikai értékközösség nélkül nincsen sem politikai akaratközösség, sem jogi közösség. Eme értékközösség felbomlásában rejlenek Európa politikai válságának legmélyebb gyökerei.”² Az értékközösség felbomlását Heller lényegében már a XIX. századi (liberális és szocialista) racionalizmus esetében konstatálja: a racionalizmus a maga „tudományos”, tudományos eszközökkel feltárható, a társadalom fejlődés-

menetét kiszámíthatóan meghatározó társadalmi törvényszerűségeivel, „a maga jogállameszméjével” „még egy tartalmi igazságosság-eszményre”³ épült, de éppen racionalizmusában már benne rejtett mindenfajta érték tagadása; a racionalizmus végszava: „Az egész élet értelem- és értékidegen szociológiai problémát jelent, és az emberi állatvilág, miközben vallási, metafizikai és erkölcsi illúziókat teremt, a valóságban csak ész és értelem nélküli törvényeknek engedelmeskedik.”⁴ A polgári racionalizmus nem más, mint a polgárság dezilluzionizmusának leplezése, s egy meghatározott ponton szükségképpen csap át a maga ellentétébe; olyan ideológiába, amelyik már nyíltan kimondja: minden politikai célkitűzés a hatalom birtokosainak céljait fejezi ki, a társadalmi folyamatok „racionalitásába” (tulajdonképpen racinalizálhatóságába) vetett hit a hatalom birtokosainak hatalmi eszköze. Ez az átcsapási pont a polgári racionalizmus fejlődésében Heller szerint Pareto szociológiája. „Pareto ideológiatana... jelenti azt a pontot, ahol a racionális törvénygondolat a maga ellenkezőjébe csap át és megszünteti önmagát, s politikailag a lehető legradikálisabb dezilluzionáláshoz vezet. Nemcsak minden utópia, hanem minden politikai program, minden eszmény és minden célkitűzés is teljesen értelmetlen lesz, ha nem az erőszak-alkalmazás technikai eszközeként fogják fel... Pareto állítólagos matematikai szociológiája egészen egyszerűen a dezilluzionált polgárság neomachiavelizmusa.”⁵

Ugyanakkor a modern polgári tömegdemokrácia reakciója: a hivatásrendi, korporatív és szindikalisztikus elképzelések – mindenfajta értékközösség, általánosan elfogadott értékrend híján – ugyancsak a maguk ellentétébe csapnak át: „A korporatív eszmének belső szükségyszerűséggel kell a maga pontos ellentétébe, a legkevésbé organikus, szükségképpen centralisztikus, minden organikus kontinuitást nélkülöző diktatúrába átcsapnia akkor és annyiban, amennyiben hiányzik a statikus és szociológiailag hatékony értékközösség.”⁶

A polgári racionalizmus önmegsemmisítése (Pareto) és a minden állandó és konkrét értéktartalmat nélkülöző organikus aktivizmus (Sorel) a közös és összefolyó gyökerei Heller szerint az olasz fasizmusnak, amelynek nem jogosulatlanul emeli ki azt a jellegzetességét – Mussolininél ez egészen világos –, hogy „a valóságban a formális erőszak-ideológián kívül egyetlen gondolat sincsen, amelyik az 1920-

szűk réteg számára teszi lehetővé, hogy valóban beleszóljon a társadalom ügyeinek intézésébe). De a polgári demokrácia sehol és semikor nem jelentette ezeknek az egyenlőtlenségeknek a felszámolását.

A mondottakból következik, hogy nem csupán a demokrácia fokozódó válságát a „politikai értékközösség” felbomlásával magyarázó polgári elméletek és az ezekkel látszatra ellentétes, a dolog lényegét tekintve viszont semmiben sem különböző álmarxista elmefuttatások (a burzsoázia egyre inkább leleplezi magát stb.) nem alkalmasak a faszizmus kialakulásának magyarázatára, hanem azok a marxista elképzelések sem, amelyek közvetlenül kívánják a kapitalizmus ökonomiai struktúrájának átalakulásából a politikai szféra faszizálódását levezetni.

Az előbbiek, illetve azoknak „marxista” variánsai egy, lényegét tekintve statikus kapitalizmusképből indulnak ki. A rendszer XX. századi működési zavarait belső ellentmondásainak *végső* kiéléződésével magyarázzák, a rendszer „általános válságával”; ebből szerintük – ideig-óráig – kiutat jelenthet a burzsoázia számára, ha az ellentmondások kiéléződése következtében egyre elégedetlenebbé és ennélfogva forradalmibbá váló proletariátussal szemben az erőszak szélsőséges formáihoz folyamodik. Arra azonban már képtelennek tekintik a burzsoáziát, hogy a rendszer „normális” funkcionálásának feltételeit helyreállítsa. Ez a helyzetleírás azonban ellentmond a tényeknek – már a felszínen is. Hiszen – függetlenül attól, hogy ténylegesen mit jeleztek a rendszer súlyos válságai – a faszizálódás sohasem a fenyegető forradalom pillanataiban következett be.

Voltak azonban olyan marxisták is, akik már a faszizmus korszakában meglátták, hogy az első világháború és a nagy gazdasági világválság jelezte krízisből van még kapitalista kiút; hogy a monopolkapitalizmus kialakulása nem vitte zsákutcába a polgári társadalmat. Az ilyen típusú elméletek szerzői azonban többnyire úgy látták, hogy a kapitalista fejlődés új fázisának *egyedüli* adekvát politikai formája a faszizmus. Látszólag tehát elméletük nem sokban különbözik az előbb említettől. E két elméletben csak az a közös – a közös tévedés –, hogy a válságba jutott kapitalizmus számára nem látnak többé *demokratikus* kiutat. Az antidemokratikus kiút – a faszizálódás – szerepét azonban különbözőképpen értelmezik. A kommunista mozgalom elmélete a fasiszta mozgalom és a fasiszta diktatúra létét válságjelenséggént

fogja fel, míg az utóbb említett elméletek a faszizmust éppen a válság megoldásának tekintik. Olyan politikai rendszernek, amelyik nem pusztán ideig-óráig késlelteti a kapitalizmus bukását, hanem éppen a megfelelő kereteket biztosítja további fejlődéséhez. (Az utóbbi elgondolásban mindenképpen több igazság rejtett. Igaz ugyan, hogy a későbbiekben a kapitalizmus struktúrájában végbemenő változásokkal összeegyeztethetőnek bizonyult egy – minden megelőzőhöz képest számos új mozzanatot is tartalmazó – demokratikus politikai struktúra, sőt világossá vált az is, hogy magának az *átalakulásnak* a *folyamata* sem járt együtt szükségképpen egy átmeneti fasiszta vagy fasisztoid típusú politikai rendszer bevezetésével. Vitathatatlan azonban, hogy a kapitalizmus nem került a permanens válság állapotába, s Németországban valóban a fasiszta uralom teremtette meg a neokapitalista struktúra funkcionálásának feltételeit. Különben – röviden ezt még elemezni fogjuk – az sem olyan egyértelmű, hogy az átállás a fasiszta uralom közbejött nélkül is megvalósulhatott volna: a fasiszta Németország által kirobantott második világháború sokban járul hozzá ahhoz, hogy az átállás demokratikus formája – mindekenélőtt az amerikai New Deal – végül is sikeresnek bizonyult.)

Az utóbb említett álláspont egyik reprezentánsa Karl Korsch. Elképzelését a következőkben foglalhatjuk össze: A régi, szabad versenyen alapuló kapitalista rendszer, hatalmas politikai és ideológiai felépítményével egyetemben krónikus válságba jutott. Úgy tűnt, nincs más kiút, mint a proletárforradalom. – A világháborút követő két évtized új történelmi fejleményei megmutatták azonban, hogy volt még egy másik lehetőség is. Kialakult a kapitalista társadalom egy új típusa, amelyik már nem alapozható a tradicionális szocializmus és trade-unionizmus demokratikus és békés eszközeire. Az áttérést egy ellenforradalmi és antiproletár, objektíve azonban mégis progresszív, ideológiáját tekintve pedig antikapitalista és plebejus mozgalom valósította meg, amelyik korlátozott, evolúciós céljainak megvalósításához felhasználja azokat a korlátokat nem ismerő módszereket, amelyeket a megelőző forradalom fejlesztett ki. Világossá vált tehát, hogy a kapitalista társadalom fejlődése nem jutott el végső történelmi korlátauig, amikor az uralkodó osztályok és a reformista szocialisták már elérték evolúciós lehetőségeik korlátait. A békés demokratikus reformok korszakát a fejlődés egy másik evolúciós

fázisa követi – a fasiszta átalakulás fázisa, amelyik politikai formáját tekintve forradalmi, objektív társadalmi tartalmát tekintve azonban evolúciós.¹⁰ Látjuk: Korsch szerint a kapitalizmusnak a burzsoázia közvetlen politikai uralmán és a reformista szocializmus integrációján alapuló fejlődési szakasza *végképp* lezárult. Ebben, mint ma már tudjuk, alapvetően tévedett.¹¹ Nem tévedett azonban abban, hogy a fasiszta diktatúra valóban a kapitalizmus struktúrájában végbemenő alapvető változásokat volt hivatva megvalósítani, ha – eltérő társadalmi-politikai feltételek mellett – ezek a változások más formákban is lejátszódhattak.

Már az eddig elmondottakból is világosak álláspontom főbb kontúrjai: véleményem szerint a fasizmust csak akkor érthetjük meg, ha szoros összefüggésben vizsgáljuk azokkal az alapvető változásokkal, amelyek a XX. században (lényegében az első világháború kitörésétől a második befejezéséig) a kapitalista rendszer struktúrájában végbementek; mégsem lehet a fasizmust ezekkel a változásokkal „megmagyarázni”, belőlük levezetni. A fasiszta uralom létrejöttéhez ezeknek az ökonómiai-szociális folyamatoknak specifikus politikai struktúrákkal való találkozására volt szükség.

A LIBERÁLIS KAPITALIZMUS VÁLSÁGA

A kapitalizmus egész struktúrájában – ökonómiai működési mechanizmusaiiban és ennek megfelelően szociális struktúrájában – a XX. században végbemenő átalakulást a kapitalizmus „klasszikus”, liberalisztikus, a szabad piac automatikusan szabályozó szerepére épülő formájának valóban mélyreható válsága előzte meg és – nyugodtan állíthatjuk – idézte elő. A századfordulót követő években, illetve évtizedekben a marxizmus nem egy jelentős teoretikusa – Kautsky, Hilferding, Lenin, Luxemburg, hogy csak a legjelentősebbeket említsem – konstatálja a kapitalizmus ökonómiai struktúrájában végbemenő változásokat, s megmutatja, hogy a kapitalizmus fejlődésének új szakaszába érkezett. Ebben a történelmi időszakban azonban az imperializmus marxista teoretikusai a kapitalizmus ezen új fejlődési szakaszát – politikai álláspontjuktól függően más és más formában – a kapitalizmus ellentmondásait kiélező, a szocialista fordulatot

közvetlenül megelőző periódusként fogják fel, nem pedig a kapitalista evolúció újabb történelmi periódusaként. A jelen összefüggésben tökéletesen közömbös, hogy például Kautsky szerint az egyre fokozódó monopolizálódási tendencia szinte automatikusan vezet a kapitalista rendszer önfelszámolásához, ezzel szemben Lenin úgy látja, hogy az imperializmus teremtette állandó krízisszituáció a proletárforradalomban megvalósítandó szocialista átalakulásnak csak a lehetőségét teremti meg. Számunkra most csupán az a lényeges, hogy ebben a korszakban a marxisták látják a monopolizálódási tendenciákat, látják azt, hogy éppen ennek a tendenciának az eredményeképpen a tőkés gazdaság és a polgári állam sokkal szorosabban összefonódik, mint a kapitalizmus megelőző, „klasszikus” fejlődési periódusában, nem látják azonban azt, hogy a polgári állam fokozatosan képessé válik a gazdaság szabályozására, azaz – kezdetben öntudatlanul, később egyre tudatosabban – keresi és meg is találja azokat az eszközöket, amelyeknek segítségével kiküszöbölheti, megelőzheti a – mindaddig a természeti katasztrófa formájában jelentkező – gazdasági kríziseket, anélkül hogy a kapitalista szisztéma alapvető karakterisztikumait felszámolná. Abban a korszakban ezt igen nehezen lehetett még előre látni. Igaz, az első világháború idején – amelyik különben a maga elképesztő emberi és anyagi áldozataival az első komoly jelzése volt a rendszer alapvető funkcionális zavarainak – a különböző tőkés államok számos olyan kényszerrendszabályt léptettek életbe, amelyek következtében már a háború éveiben is illuzórikus volt a szabad tőkés piac automatikus szabályozó szerepéről beszélni. Ezeket a gazdasági kényszerintézkedéseket azonban nemcsak a marxisták, hanem a polgári közgazdászok és gazdaságpolitikusok is csupán átmeneti, csak a rendkívüli körülményekkel magyarázható és menthető ideiglenes beavatkozásoknak tekintették, amelyeket a háború befejezésekor fel kell számolni, hogy a tőkés gazdaság „normális” funkcionálását ismét biztosítani lehessen. A háborút követő években ez valóban meg is történt. A gazdaság automatikus működése azonban (amely természetesen legfeljebb a liberális közgazdászok elméleteiben volt valaha is abszolút automatikus) nem állt már helyre. Ennek egyik legfontosabb mozzanata a tőke internacionális jellegének fokozatos, de meglehetősen gyors leépülése (gondoljunk arra például, hogy a versailles-i szerződésben Németországgal szemben kifejezet-

ten gazdasága további *funkcionálását* érintő követelményeket állítanak fel: a győztesek nem pusztán hadisarcot követelnek a legyőzöttől, hanem a legegységelműbben beavatkoznak az ország gazdasági fejlődésébe).

A tőke nemzetközi kapcsolataiban bekövetkező ilyen változásokból nehezen volt még „kiolvasható”, hogy a gazdaság szerkezetében a századforduló táján megkezdődő átalakulások a világháborúban bevezetettekhez hasonló kényszerrendszabályok permanens életben tartását követelik meg. A polgári közgazdászok és gazdaságpolitikuskok, éppen úgy, mint a marxisták, elképzelhetetlennek tartottak egy „tervszerűen irányított”, a termelés „természettörvényeit” ignoráló tőkés gazdasági szisztémát.¹² De míg a polgáriak abban bíztak, hogy a világháború és az azt követő válság csupán egy alapján jól működő rendszer kisebb funkcionális zavarainak eredménye volt, s nem kell hogy szükségképpen megismétlődjék, addig a marxisták bizonyosak voltak benne, hogy a fejlődés *szükségképpen* a szocializmus irányába mutat. A forradalmárok szerint a mindenképpen megismétlődő válságok alapjaiban meg fogják rendíteni a kapitalizmust, a reformisták szerint pedig a tőkés gazdaságot valamiképpen sikerül majd ugyan megszabadítani funkcionális zavaraitól, de az akkor többé már nem is lesz kapitalizmus: a társadalom békésen belenő a szocializmusba.

A '29-ben kitörő gazdasági világválság egy vonatkozásban természetesen a forradalmár marxisták elméletét igazolta: bebizonyosodott, hogy az első világháború nem valami véletlen epizód volt a liberális kapitalizmus történetében; csak hogy ez a válság nem a kapitalizmus életképtelenségét bizonyította. Csupán a liberális modellnek megfelelően működő kapitalista gazdaságét. A válságot követő évtizedekben világméretűben megtörtént az átállás a neokapitalista szisztémára, amelynek alapvető jellemzője, hogy a tőkés állam nemcsak a már fenyegető vagy beálló legkülönbözőbb típusú krízisek megelőzése, illetve felszámolása céljából avatkozik be – időlegesen – a gazdasági rendszer funkcionálásába, hanem állandóan kézben tartja, irányítja a gazdaságot.

E tanulmány keretei nem engedik meg, hogy a liberális rendszer csődjét előidéző faktorokkal részletesen foglalkozzunk. A folyamat ökonómiai hátterét csupán tézisszerűen vázolom.¹³

Angliában már a XIX. század közepén, a többi fejlett tőkés államban (Egyesült Államok, Németország, Franciaország, Svájc, Belgium, Hollandia, Dánia, Norvégia, Svédország) a XX. század elején a kapitalista termelési mód extenzív növekedése befejeződött, azaz a gazdaság egésze kapitalizálódott. Ennek nem csupán az volt a következménye, hogy a gazdasági fejlődés most már nem alapulhatott új, eddig nem a kapitalista szektor keretei között termelő munkaerő bevonásán, hogy tehát ezek után csupán az intenzív fejlődés lehetősége állott fenn, hanem az is, hogy a növekvő termelés többé sehol másutt nem találhatott új piacokra, mint a tőkés termelés feltételei között dolgozó munkavállalók körében. (A permanens haditermelés is „megoldás” – ideig-óráig. A problémával a következő fejezetben foglalkozunk.) Azaz: a kapitalizmus életben maradásának alapvető feltétele, és ezért a tőkés osztály létérdeke, hogy – s itt a tőke nemzeti karakterének felerősödése is meghatározó szerepet játszik – saját országának proletariátusa és egyéb bérből és fizetésből élő rétegei fizetőképes keresletet jelentsenek a megtermelt áruk számára. A tőkés állam alapvető funkciójává vált, hogy politikai eszközök igénybevételeivel biztosítsa ezen rétegek partikuláris szükségleteinek egyre fokozottabb kielégítését, sőt mesterséges úton igyekezzék egyre újabb és újabb fizetőképes keresletet biztosító szükségleteket teremteni.

A modern tőkés állam gazdaságirányító funkciójának a közvetlen fogyasztási cikkek iránti fizetőképes kereslet biztosítása csak egyik momentuma. Az állam *közvetlenül* is összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszik a gazdasági életben. Részben hatalmas, a nemzeti jövedelem jelentős százalékát felhasználó államilag finanszírozott vállalkozások, részben pedig a magánvállalkozások karakterét befolyásoló pénzügyi és hitelpolitika segítségével.

A későbbiekben látni fogjuk, hogy a világválságot nemzeti keretek között megszüntetni kívánó mindkét nagy kísérlet – az állami gazdaságirányítást a manipulált demokrácia keretei között megvalósító rendszer klasszikus mintája, a roosevelti New Deal is és a német nemzetiszocializmus is – a fenti két mozzanat megvalósulásán alapszik; e mozzanatok súlya azonban alapvetően különbözik a két rendszeren belül, éppen a politikai struktúra döntően eltérő jellegének következtében. Ez a különbség azonban nem csupán *következménye* az átállást megvalósító politikai rendszerek különbségének, hanem egy-

szersmind sok vonatkozásban meghatározza azok politikai *perspektíváit* is. A náci rezsim betöltötte ugyan Németországban a kapitalista rendszer világméreteiben napirenden levő átstrukturálásának feladatát, a megoldásnak ez az útja azonban tisztán ökonómiailag is olyan következményekkel járt, hogy a rendszernek a permanens politikai feszültség állapotában kellett maradnia: a neokapitalista struktúra már létrehozott ökonómiai bázisa és a fasiszta politikai rendszer közötti feszültségek lehetetlenné tették az állapotok konszolidálását.

A FASIZMUS MINT A TŐKÉS FEJLŐDÉS EGYEDÜLI LEHETŐSÉGE

(Miért választotta az olasz burzsoázia a fasiszmust?)

Mindaz, amit az eddigiekben elmondottunk, kizárólag a német nemzetiszocializmussal, illetve annak funkciójával hozható összefüggésbe. Az olasz fasiszmus – a két rezsim uralmi formájának, politikai eszközeinek alapvető azonossága ellenére – *más történelmi funkciót töltött be*, mint a náciizmus. Csak a nemzetiszocializmus tényleges tömegmozgalommá alakulása és hatalomra kerülése tette a fasiszmust *világtörténelmi jelenséggé*. Ha a fasiszmus egyedül Olaszországban került volna hatalomra, akkor ma már az európai történelem jelentéktelen epizódjának kellene tekintenünk. Természetesen éppen a német náciizmus sikereinek fényében az olasz fasiszmus jelentősége is megnövekedett. Egyrésről Mussolini mozgalma volt az első forradalmi köntösben jelentkező *sikeres* jobboldali tömegmozgalom a XX. század történelmében. Hitlerék sokat tanultak Mussolinitől. Másrésről az olasz fasiszmus történelmének elemzése sokban hozzásegíthet bennünket ahhoz, hogy megvilágítsuk azokat a specifikus *politikai* feltételeket, amelyeknek a fentebb elemzett ökonómiai szükségletekkel való találkozása Németországban a neokapitalista struktúrára való áttérés fasiszta útját hozta létre.

Amennyire eltértek egymástól az olasz és a német ökonómiai viszonyok (Németország a világ egyik legfejlettebb kapitalista hatalma, Olaszország pedig igen elmaradott tőkés ország a fasiszmus uralomra jutásának időszakában), annyira sok viszont a közös vagy legalábbis hasonló vonás a két ország politikai struktúrájában, illetve

politikai történetében a világháborút követő években. Most csak azt emeljük ki, hogy politikailag a burzsoázia mindkét országban – más és más okokból kifolyóan – szervezetlen és gyenge, képtelen arra, hogy kormányozzon. *Az olasz burzsoázia ugyanakkor gazdaságilag is erőtlén*, s minthogy politikai hatalmát nem képes biztosítani, nem képes arra sem, hogy a kapitalizmus fejlődésének feltételeit megteremtse.

Olaszországban az első világháború befejezéséig nemhogy nem fejeződött be, hanem még éppen csak beindulóban volt a tőkés gazdaság extenzív növekedésének periódusa. Az olasz fasiszmusra éppen az a feladat hárult, hogy *biztosítsa az extenzív növekedés, azaz a tőkeakumuláció feltételeit*, amire az olasz burzsoa demokrácia teljesen képtelennek bizonyult.¹⁴

A múlt század hatvanas éveiben a nemzeti egységért folytatott küzdelem eredményeképpen Olaszországban polgári demokratikus, parlamentáris szisztéma jött létre. Az ország gazdaságában azonban még döntő súllyal szerepelt a feudális nagybirtok, így a konzervatív nagybirtokos osztály jelentős politikai hatalommal is rendelkezett. A feudálisok és tőkések szövetségére épülő politikai rendszer akadályát képezte a tőkés fejlődés, az iparosodás további kibontakozásának. A burzsoáziának ahhoz, hogy gazdasági tekintetben ne legyen kiszolgáltatva a földbirtokos arisztokráciának, új politikai feltételeket kellett teremtenie.

A még gyenge burzsoázia maga segíti elő a munkásmozgalom kibontakozását, hogy rá támaszkodva kiszoríthassa a nagybirtokos osztályt a politikai hatalomból. A dologban természetesen nem az az egészen egyedülálló és új, hogy a burzsoázia a „negyedik rendre” támaszkodva szerzi meg, veszi át a hatalmat a feudálisoktól. A helyzet specifikuma éppen az, hogy a burzsoázia a munkásság *szervezett osztálymozgalmára* támaszkodik, sőt azt maga segíti kibontakozni. „A szakszervezeti és szövetkezeti organizációk keletkezését és fejlődését egyetlen országban sem segítették elő annyira, mint Olaszországban”¹⁵ – írja Gramsci. Ennek azonban mind a burzsoáziára, mind pedig a proletariátusra nézve igen sajátos következményei voltak. A Giolitti-féle politika, amely 1900-tól a burzsoázia és a feudálisok közötti – csak a feudálisoknak kedvező – kompromisszum felbomlásától kezdve az olasz liberális demokratikus szisztéma alapját képez-

te, látszatra közvetlen előképe a modern, a szociáldemokráciára támaszkodó vagy éppenséggel szociáldemokrata hatalomra épülő manipulációs kapitalizmusnak. Csakhogy ennek leglényegesebb feltétele – a gazdaság teljes kapitalizálódása, az ezzel járó árubőség és az árukat megvásárolni képes „gazdag” munkásság – teljesen hiányzott Olaszországban. Az országnak csak egyes területei voltak iparosodottak (Torino vidéke), és mezőgazdasági termelésének is csak kis hányada (Emilia, a Pó-síkság) volt ténylegesen versenyképes. A munkáskövetelések kielégítése tehát – amit a mesterségesen is elősegített és megerősített, és egyre nagyobb hatalommal rendelkező szakszervezeti mozgalom természetesen követelt, s minthogy komoly erővel rendelkezett, sok vonatkozásban el is ért – nem csupán egyes magántőkés érdekekkel kerülhetett szembe, mint a mai kapitalizmusban, hanem az osztályos érdekekkel is. A politikailag integrált reformista munkásmozgalom fenyegette a tőkés érdekeket. A tőkések csak azért nem rúgták fel a kompromisszumot, mert éppen erőtlenségük következtében ez a lépés újból kiszolgáltatatta volna őket a feudálisoknak. A szakszervezeti követelések kielégítése viszont akadályozta a tőkés felhalmozás előrehaladását, nem tette lehetővé az ország ökonomiai struktúrájának modernizálását, teljesen tönkretette a kispolgári rétegeket, anélkül hogy lehetőséget adott volna számukra az iparban munkásként való elhelyezkedésre.

Az olasz reformizmus gazdasági vonatkozásban kifejezetten reakciós funkciót töltött be tehát: akadályozta a gazdaság fejlődését. Éppen ezért a kompromisszum tarthatatlanná vált, végső soron a munkásosztály számára is, hiszen annak relatíve tartós integrációja is csak az egyre bővülő termelés keretei között valószínűsíthető meg (innen adódott az olasz szocialisták többségének baloldalisága, bár maga a szakszervezeti bürokrácia és a párt ehhez kapcsolódó szárnya és parlamenti frakciója ugyanazt az utat járja, mint az európai szociáldemokrata vezetők többsége): ez világosan mutatkozott meg az 1919-es, 1920-as eseményekben, a munkásosztálynak a *gazdasági hatalom* megszerzésére irányuló törekvéseiben, ami ugyancsak egyedülálló volt az egész munkásmozgalomban. Ugyanakkor, minthogy a giolittizmus a munkásosztály számára a liberális parlamenti demokrácia keretei között – bármely másik országhoz viszonyítva – a legnagyobb politikai befolyást biztosította, a munkásmozgalom viszonylag balol-

dali vezetőinek körében nem alakult ki a politikai hatalom fontosságának tudata. Az olasz baloldali szocialisták értették meg a leginkább a munkásosztály gazdasági hatalmának, a termelési demokráciának az alapvető fontosságát, igen kevesen voltak közöttük azonban olyanok, akik – mint Gramsci – tisztában voltak azzal is, hogy „a parlamenti demokrácia teljes megszüntetése Olaszországban is szükségszerű premisszája a forradalomnak”.¹⁶ Ennek eredményeként megbukott – egy puskalövés nélkül – az 1920-as forradalmi kísérlet, holott 500 nagyüzem – köztük a leglényegesebbek – állottak már a munkástanácsok ellenőrzése alatt, s Emiliában is a szegényparasztszervezetek diktálták a feltételeket a nagybirtokosoknak. A szocialista párt egyetlen lépést sem tett a politikai hatalom megszerzéséért, pontosabban azt parlamenti úton kívánta megszerezni. Olyan szituáció jött végezetül létre, amelyben a munkásosztály még felkészületlennek mutatkozott a hatalom átvételére, a burzsoázia azonban ennek ellenére teljesen tehetetlen volt, „apátiába süllyedt”, s nem látott semmiféle kiutat. A kiutat Mussolini „squadri d’azione”-i hozták meg számára: a felfegyverzett kispolgárok tömegei, akik nyomorukért – nem teljesen jogosulatlanul – a gazdasági eredményeket kicsikaró munkásságot tettek felelőssé. Ellene fordultak – nem véletlenül legelőször a gazdasági hatalmat még mindig kezükben tartó emiliabeli kommunákkal kezdve – a proletariátus szervezeteinek, s megkezdték azok szétrombolását, erőszakos szétzüllesztését. A teljesen kiüttalan uralkodó rétegeknek (mind a burzsoáziának, mind pedig az északi – liberális – nagybirtokosoknak) ez kapóra jött: támogatták Mussolinit a munkásszervezetek megsemmisítésében, anélkül hogy eszükbe jutott volna a fasiszta csőcselék hatalomra juttatása. Csakhogy a gyenge liberális burzsoáziának attól a pillanattól kezdve, hogy Mussolini rohamosztagai – a burzsoá állam segítségével – erősebbekké lettek a munkásszervezeteknél, most már csak az a választása volt, hogy vagy újból a déli feudálisokkal szövetséget köt, vagy Mussolinivel. Az első út azt jelentette volna, hogy osztozik ugyan a politikai hatalomban a feudálisokkal, de azok akadályozni fogják gazdasági hatalmának növekedését, neheztleni fogják a tőkés akkumuláció erőteljes előrehaladását, lehetetlenné teszik a modern Olaszország megteremtését. A Mussolinivel való szövetség viszont azt jelentette, hogy a nagybурzsoázia lemond politikai uralmáról, de lehetővé válik számára gazdasá-

gi hatalmának erőteljes növelése, út nyílik a tőkés akkumuláció számára. S az így létrejött alternatív szituációban nem volt és nem is lehetett kétséges, melyik utat választja a burzsoázia.

Abban tehát, hogy az olasz burzsoázia a faszizmust választotta, meghatározó szerepet játszott az ország specifikus struktúrája: alapjában véve még nem kapitalizálódott, elmaradott mezőgazdasági ország volt, igen fejlett munkásmozgalommal.

Természetszerűen az 1919–1920-as forradalmi válság Olaszországban egy *minden tekintetben progresszív* alternatívát is kínált: a szocialista Olaszország megteremtését. A szocialista Olaszországnak sem állt volna módjában azonban, hogy a proletariátus partikuláris szükségleteit akár csak a reformista munkásmozgalom által a század első két évtizedében kiharcolt szinten kielégítse: a reformizmusnak ezek az eredményei az adott szinten mindenképpen az ország gazdasági fejlődésének útjában álló súlyos akadályt jelentettek. De módjában állott volna a tőkefelhalmozás terheit „igazságosan elosztani”, amire a fasiszta Olaszország természetesen nem törekedett. Minthogy azonban „a szocialista forradalom sikertelennek bizonyult, így – ha csak nem tekintjük megoldásnak azt, hogy az ország a társadalmi káosz állapotába jut, és ezen keresztül egy korábbi fejlődési fokra, egy spanyol szintre süllyed vissza – nem maradt más alternatív megoldás, mint a legújabb követelményekhez teljesen alkalmazkodó nemzeti kapitalizmus fejlődése. Ezt vitte keresztül a faszizmus.”¹⁷ Minthogy a szocialista alternatíva – a proletármozgalom éretlensége, felkészületlensége folytán – elesett, azt kell mondanunk, hogy az olasz fasizmus a gazdasági fejlődés szempontjából az egyedüli progresszív megoldás maradt, akkor is, ha tekintetbe vesszük a vele járó összes – de a náciizmussal össze sem hasonlítható – borzalmakat.

Közismert tény, hogy Olaszország a fasiszta uralom idején ténylegesen megindult a gyors kapitalizálódás útján. Elektrifikálták az országot, fejlett autó- és műselyemipart hoztak létre, kiépült a modern feltételeknek megfelelő bankrendszer, fellendült a mezőgazdaság, jelentős mezőgazdasági területeket nyertek a mocsarak lecsapolásával, komoly úthálózatot hoztak létre stb. Olaszország gyors fejlődése a második világháború után, az a tény, hogy ma már áttérőben van a kapitalizmus fejlődésének intenzív periódusára, elképzelhetetlen lett volna a fasizmus korszakában beindult folyamatok nélkül.

Amikor Karl Korsch a fasizmust mint az elmaradt proletárforradalom eredményeképpen előálló szituáció progresszív alternatíváját említi, nyilvánvalóan ezt az olasz fejlődést tartja szem előtt. Csak-hogy: az olasz fasizmus történetéből – a két ország *politikai* helyzetének számos analóg mozzanata: erős proletármozgalom, *politikailag* gyenge, uralmi tradíciókkal nem rendelkező burzsoázia, egyértelműen forradalmi szituáció a háború után, de elvetélt forradalom – *sem-miféle* következtetést nem lehet levonni a német fasizmus funkciójára vonatkozóan. Az olasz fasizmus progresszív funkciója a gazdaság kapitalizálásában állott, ezt a funkciót viszont a német fasizmus nem tölthette be. Németország a két világháború között már a világ harmadik tőkés hatalma.

A FASIZMUS MINT ALTERNATÍVA (NÉMETORSZÁG)

A fasizmus korszakában is és még ma is sokan tulajdonítanak azonos funkciót az olasz fasizmusnak és a német nemzetiszocializmusnak. A két rendszer sok tekintetben hasonló politikai körülmények között és egyformán egy jobboldali – mégis számos antikapitalista vonást mutató – tömegmozgalomra támaszkodva jutott hatalomra, egyaránt nem a kapitalista rendszert fenyegető forradalmi válság időszakában, hanem annak lezárulása után, olyan pillanatban, amikor a válságot forradalmi úton már nem lehetett megoldani. Ugyanakkor a létrejött politikai szisztéma is alapvető rokon vonásokat mutat fel a két országban: anélkül, hogy a tőkés magántulajdont a legcsekélyebb mértékben is fenyegetné, egy addig csak a rendszer politikai ellenfeleként szereplő réteget juttat a politika vezető posztjaira; e réteg politikai hatalma extenzíve is és intenzíve is sokkal nagyobb, mint az általa felváltott rendszerek politikusaié volt. Extenzíve: a fasiszta párt Olaszországban egy-két év, Németországban egy-két hónap leforgása alatt az ország egyetlen és teljhatalmú politikai szervezete lesz, a semmiféle törvényes keret által nem korlátozott végrehajtó hatalom birtokosa. Intenzíve: amennyiben a rendszer az élet valamennyi szféráját, azokat is, amelyek eddig teljesen politikamentesek voltak – vagy legalábbis annak tűntek –, teljes egészében áthatja, „átpolitizálja”. És – hogy a marxista elmélet számára alapve-

tőnek tekintendő szempontot emeljük ki – mindkét rendszer fő jellemzője, hogy a legdrasztikusabb úton felszámolja a proletariátus valamennyi önálló tömegszervezetét; nemcsak azokat, amelyek a tőkés rendszer forradalmi úton való megdöntését tűzték ki céljukul, tehát nemcsak a kommunista pártokat, hanem az eddigi szisztéma integráns részét képező reformista tömegszervezeteket is, és nemcsak a kifejezetten politikai jellegűeket (az olasz szocialista és a német szociáldemokrata pártot), hanem a gazdasági szervezeteket, tehát a szakszervezeteket is.

Az olasz fasizmus történelmi funkciójának betöltéséhez éppen az utóbbi említett mozzanat elengedhetetlen volt. Ugyanez Németországban is megtörtént. *Ebből azonban semmiképpen sem következik, hogy a náci rendszer is a tőkés felhalmozás folyamatát segítette volna elő.* A következő fejezetben megkíséreljük majd részletesebben elemezni a náci politikai uralom és a német kapitalista gazdaság kapcsolatát. E helyütt, ahol arra a kérdésre szeretnénk választ kapni, hogy mi készítette a burzsoáziát arra, hogy lemondjon saját, közvetlen politikai uralmáról a fasizmus javára, csupán a hatalomátvételt megelőző szituáció szempontjából vethetjük fel a kérdést Németország vonatkozásában is.

A fejlett német kapitalizmusnak a már – igaz, „porosz úton” – kapitalizálódott földbirtokos arisztokráciától gazdasági vonatkozásban nem volt félnivalója. Már a bismarcki és vilmosi Németországban kialakult osztálykompromisszum megteremtette a gyors kapitalizálódás feltételeit, szemben a risorgimento és Umberto meggyilkolása közötti időszak olasz osztálykompromisszumával. Egy földbirtokostőkés osztálykompromisszumon alapuló politikai rendszer – a monarchia – restaurációja semmiféle formában nem lett volna hátrányos a német burzsoázia számára.

Elfogadható lett volna számára a reformista munkásmozgalommal a '18-as forradalom során kötött szövetség fenntartása is. Az 1924–1929-es időszak gazdasági prosperitása megmutatta, hogy a reformista munkásmozgalom integrációján alapuló, a reformista követeléseket kielégítő politikai szisztéma létrehozásának a feltételei alapján véve megvannak már Németországban. (Ebben az időszakban számos olyan szociális reformot vezettek be, amelyek Amerikában is csak a New Deallel valósultak meg. Igaz, ezek az intézkedések erősen

sújták a középrétegeket. A tőkés ipari fejlődést azonban nem akadályozzák.) Ennek megfelelően *a fasizmus alternatívájának választása a tőkés gazdaság fejlődése szempontjából egyáltalában nem volt az egyedüli lehetőség.* Persze a fasiszta uralom időszakában Németországban is számos olyan változás történt a gazdaság struktúrájában, amely – mint az a háború utáni restaurációs periódusban kiderült – nagyon előnyösnek bizonyult a gazdasági fejlődés további lehetőségeinek vonatkozásában. De még ha azt feltételezzük is, hogy ezeknek a strukturális átalakulásoknak a megvalósítására csak a fasiszta uralom volt képes – ami távolról sem ilyen egyértelmű –, Németországban egyáltalában nem a gazdasági fejlődés lehetőségei forogtak kockán, mint Olaszországban.

A gazdasági szituációt tekintve Németországban fennállott tehát a demokrácia, illetve fasizmus alternatívája. Trockij a német fasizmus hatalomra jutását megelőző korszakban igen élesen veti fel a szociáldemokráciára és a fasizmusra támaszkodó burzsoá uralmat mint az adott szituáció megoldásának két alternatív lehetőségét. 1932 januárjában, vitázva a KIVB plénumának a fasizmust és a demokráciát azonosító határozatával, a következőket írta: „A demokrácia és a fasizmus között ellentmondás áll fenn. Ez az ellentmondás egyáltalában nem »abszolút« jellegű, vagy hogy a marxizmus nyelvén fejezem ki magam, semmiképpen sem jelenti két különböző osztály szembenállását. De egy és ugyanazon osztály uralmának különböző rendszeréről van szó. Ez a két rendszer: a parlamenti demokratizmus és a fasizmus, az elnyomott és kizsákmányolt osztályok különböző kombinációira támaszkodik, és elkerülhetetlenül élesen ütközik egymással.

A szociáldemokrácia, amelyik ma a burzsoá parlamentarisztikus rezsim fő reprezentánsa, a munkásságra támaszkodik. A fasizmus pedig a kispolgárságra. A szociáldemokráciának nem lehet befolyása a munkás-tömegszervezetek nélkül. A fasizmus viszont nem konszolidálhatja a maga hatalmát másképpen, mint a munkásszervezetek szétverése útján. A szociáldemokrácia alapvető mozgástere a parlament. A fasiszta rendszer a parlamentarizmus szétrombolására épül. A monopolista burzsoázia számára a parlamentarista rendszer és a fasiszta rendszer csupán uralmának két különféle eszköze: a történelmi körülményeknek megfelelően hol az egyiket, hol a másikat vá-

lasztja. A szociáldemokrácia, valamint a fasizmus számára viszont az egyik vagy a másik eszköz választásának alapvető jelentősége van; mi több, számukra a politikai élet vagy halál kérdéséről van szó.”¹⁸ „...a demokrácia éppúgy burzsoá jellegű, mint a fasizmus... De az uralkodó osztály nem üres közegben mozog. Meghatározott kapcsolatban áll a többi osztállyal. A fejlett kapitalista társadalom »demokratikus« rezsimjeiben a burzsoázia mindenekelőtt a reformisták által megszeliidített munkásosztályra támaszkodik. Ez a rendszer a legfejlettebb formában Angliában jelentkezik, a munkáspárti kormány esetében éppen olyan módon, mint a konzervatív kormány esetében. A fasiszta rendszerben, legalábbis annak első stádiumában, a tőke a kispolgárságra támaszkodik, amelyik szétzúzza a proletariátus szervezetét.”¹⁹ Trockij tehát 1932-ben már világosan felismerte, hogy a monopolista kapitalizmus előtt uralmának megvalósítását-fenntartását illetően ez a két lehetőség áll fenn. Elemzéseiben azonban nem vetődik fel az a kérdés, hogy melyek lennének azok a történelmi körülmények, amelyeknek megfelelően a burzsoázia az egyik vagy a másik uralmi formát részesíti előnyben. Lévén szó a német szituáció analíziséről, méghozzá a nácizmus hatalommegragadását közvetlenül megelőző, mondhatnánk, percekben, ahol már nagyon is világosan megmutatkozott egyrészt, hogy a burzsoázia hagyta a fasizmust fenyegető méretű tömegmozgalomként kibontakozni, másrészt, hogy már – kényszerűségből vagy sem, az az adott pillanatban közömbös volt – maga a burzsoázia nem fog ellenállni a fasizmusnak, a kérdés nem is volt úgy feltehető, ahogyan ma – történelmi távlatból – ezt megtehetjük, vagy ahogyan 1930-at megelőzően, amikor a burzsoázia Németországban még nem „döntött” a megoldást illetően, felvethető lett volna. 1932-ben Németországban a proletariátus szemszögéből a kérdés csak így hangozhatott: az adott történelmi körülmények között a burzsoázia lehetővé tette a fasizmus hatalomátvételét, ez a hatalomátvétel küszöbönáll. A proletariátusnak létérdeke ennek megakadályozása. Az egyetlen nyitott kérdés tehát: létre lehet-e hozni a fasizmusellenes munkásegységfrontot, amely ellen tud állni a fasizmusnak, s ennél fogva a burzsoáziát – ha csak nem óhajt polgárháborúba keveredni – döntésének felülvizsgálatára kényszeríti; azaz meg lehet-e győzni a szociáldemokrata munkástömegeket arról, hogy a maguk szűken értelmezett osztálycéljait is fenyegeti a fasiz-

mus, a kommunistákat pedig arról, hogy az adott pillanatban minden kompromisszum elfogadható, amely megakadályozza a fasizmus hatalomra kerülését? A burzsoázia már döntött, tehát azt a kérdést, hogy eredetileg volt-e alternatívája vagy sem, s – ha volt ilyen – mi kényszerítette arra, hogy a lehetőségek közül a fasizmust válassza, a *gyakorlati politika síkján* már értelmetlen lett volna feltenni. Alternatívája már csak a proletariátusnak volt.

1930-ban még Trockij is megvizsgálja, hogy mi volt az oka a fasizmus olaszországi előretörésének, ebből kíván levonni tanulságokat az adott németországi helyzetben követendő politikára vonatkozóan. Arra a következtetésre jut, hogy az „elmulasztott, illetve kihasználatlan forradalmi helyzet” vezetett a fasizmus győzelméhez (illetve Németországban a létrejöttéhez), a fasizmus győzelme olyan forradalmi helyzet eredménye volt, melyben „a proletariátus élcsapata megmutatta képtelenségét arra, hogy a nemzet élére állva megváltoztassa az összes osztály sorsát, beleértve a kispolgárságét is”.²⁰ Álláspontja szerint tehát a fasizmus létrejöttét, megerősödését, majd hatalomra kerülését is az tette lehetővé, hogy adva volt egy forradalmi helyzet, melyet a proletariátus képtelen volt kihasználni. Opponálja a Kominternnek azt a felfogását, amely szerint a fasizmus megszületését determináló faktor a proletárforradalmi mozgalom erőteljessége, lényegében a burzsoázia attól való félelme lett volna, hogy a proletariátus átveszi a hatalmat. S kétségtelen, hogy a fasizmus előretörése mind Olaszországban, mind pedig Németországban arra az időszakra esik, amikor már *eldőlt*, hogy a forradalmi helyzet kihasználatlan marad.

Ebből a tényből igen sokan vonták le azt a következtetést, hogy a fasizmus kibontakozását, megerősödését és győzelmét egyedül a reformista munkásmozgalom erőteljessége eredményezte. Otto Bauer a következőket írja: „...a fasizmus nem abban a pillanatban győzött, amikor a burzsoáziát a proletárforradalom fenyegette. Akkor győzött, amikor a proletariátus már régen meggyengült és defenzívába szorult, a forradalmi hullám apályra következett be. A kapitalisták osztálya és a nagybirtokosok nem azért adták át az államhatalmat a fasiszta erőszakcsoportoknak, hogy egy fenyegető proletárforradalommal szemben védekezzenek, hanem abból a célból, hogy lenyomják a béreket, szétzúzzák a munkásosztály szociális vívmányait, le-

rombolják a szakszervezeteket és a munkásosztály politikai hatalmi pozícióit, tehát nem azért, hogy egy forradalmi szocializmust nyomjanak el, hanem hogy szétverjék a reformista szocializmus vívmányait.²¹ Még kiélezettebben képviseli ezt az álláspontot Silone: „A maximalisták fecsegő forradalmiaskodása csak az utcai világítás lámpakörtéit és néha egyes rendőrügynökök csontjait fenyegeti. A reformizmus azonban a maga szövetkezeteivel, azzal, hogy válságidőben is növelni tudja a munkások jövedelmét, s hogy támogatja a munkanélkülieket, valami sokkal szentebbet fenyeget: a tőkés profitot... A fecsegő maximalizmus ellen, amelyik reggeltől estig a »Bandiera rossa«-t és az »Internacionálé«-t énekli, a kapitalizmus védekezik a törvények segítségével, s ha ehhez a régi törvények nem elegendőek, újakat alkot; a reformizmussal szemben, amelyik békés, demokratikus és törvényes úton zavarja meg az osztályok közötti egyensúlyt, a kapitalizmus vérszomjassá lesz, és a fasiszta banditákhoz fordul... A reformizmus nem veszélyes, ameddig gyenge, csak akkor, ha már erős, azaz ha eléri azt a határt, melyen túl a demokrácia és a törvényesség felhasználható a kapitalista nyereség ellen.”²²

A két szélsőség, Trockij és Silone álláspontja között – ez világosan látható az idézetekből – döntő különbségek vannak. De mindhárom idézett álláspont közös kiindulópontja: a burzsoázia *nem* akkor támogatja a fasizmust, *nem* akkor segíti elő kibontakozását és hatalomra jutását, ha erős a forradalmi munkásmozgalom; s tény, hogy a forradalom felfelé ívelő szakaszában nem volt – vagy teljességgel jelentéktelen volt – a fasiszta mozgalom mindkét országban. Aközött azonban, hogy a fasizmust a kihasználatlan s az adott pillanatban már ki sem használható forradalmi helyzet szüli, s aközött, hogy a reformista mozgalom erőteljessége idézi elő – döntő különbség van. Az utóbbi álláspont teljesen elfogadhatatlan. Egyrészt az erőteljes, követeléseit érvényesíteni képes reformista munkásmozgalom létéből nem következik, hogy a burzsoázia támogatja a fasiszta törekvéseket. (Gondoljunk például Angliára.) Másrészt a neokapitalista struktúrára való áttérés kifejezetten megköveteli az erőteljes reformista munkásszervezetek létét (az amerikai New Deal egyik alapvető mozzanata volt a szakszervezetek megerősítése).

De a kihasználatlan forradalmi helyzet sem magyarázat. Már csak azért sem, mert Németországban a fasizmus ugyan a világháborút

követő évek forradalmi válságperiódusában született meg, valóságos tömegmozgalommá, tényleges hatalmi tényezővé azonban csak a '29-cel kezdődő válságperiódusban lett, amikor nem volt forradalmi helyzet. Nem kétséges, hogy a fasizmus előretörése mindig valamilyen krízisszituációban következett be, a fasizmus mindig valamilyen tömegelégedetlenséget használt ki. Meggyőződése azonban, hogy semmiféle olyan általános „képlet” nem adható meg, amelynek segítségével a rendelkezésünkre álló adatokból a fasiszta fenyegetés „kiszámítható” lenne. Hogy a fasizmus itt vagy ott tömegmozgalommá vált és hatalomra került, az minden egyes konkrét esetben az adott ország szituációjának totalitásából, a gazdasági, szociális és politikai momentumok együttesének elemzésén keresztül magyarázható.

A Trockij által említett alternatíva az intenzív fejlődés szakaszába lépett tőkés országok vonatkozásában azonban valóban fennállt, s ami az ország gazdasági fejlettségének színvonalát illeti, fennállott konkrétan Németországban is. Arra, hogy a német burzsoázia a fasizmus alternatíváját „választja”, nem a német tőkés fejlődés specifikumaiban, vagy nem elsősorban abban, hanem a német *politikai szituációban* kell keresnünk a magyarázatot. Németországban valóban lehetséges lett volna a reformista munkásmozgalomra támaszkodó burzsoá politikai uralom keretei között is a gazdaság további fejlődése. Ennek „csak” a politikai feltételei hiányoztak.

Ennélfogva a német fasizmus vonatkozásában nem tekinthető moralizálásnak a fasizmussal való olyan szembe fordulás sem, amelyik nem a közvetlen proletárforradalom perspektívájára épít. A demokrácia védelme az olasz fasizmussal szemben csak a proletárdemokrácia álláspontjáról nem volt reakciós, hiszen Olaszországban a polgári demokrácia–fasizmus alternatíva a gazdasági stagnálás, sőt hanyatlás, illetve a gazdasági fejlődés alternatíváját jelentette. Ezzel szemben Németország gazdasági fejlettsége *önmagában* lehetővé tette volna a neokapitalista szisztémára való áttérést a polgári demokrácia keretei között is. Ha pedig ilyen alternatíva létezik, akkor a proletariátus osztályszempontjai minden kétséget kizáróan az előbbi alternatíva melletti kiállást követelik meg. Semmiképpen sem lehet egyetérteni azzal az állásponttal, hogy a proletariátus számára teljességgel közömbös, hogy a burzsoázia osztályuralmának milyen formájával

áll szemben. (Mint tudjuk, ez volt a Kommunista Internacionálé álláspontja 1934–1935-ig, s azután is pusztán taktikai szempontok alapján revideálta ezt az álláspontot, de ezt vallotta a baloldali marxista opposíció nem egy képviselője is, például Korsch.) Két alapvető szempont határozza meg az alternatívában való állásfoglalás lehetőségét és szükségességét: Egyrészt a demokrácia melletti állásfoglalást követelik meg a proletariátus szűkebb értelemben vett osztályszempontjai. Igaz ugyan, hogy a neokapitalista struktúra demokratikus változata a reformista, tehát a rendszerbe integrált munkásmozgalomra épít, amelyik a maga közvetlenségében egyértelmű akadály a proletár osztálytudat általánossá válásának. A reformista munkásszervezetek azonban mégiscsak *önálló munkásszervezetek, osztályszervezetek* (szemben a fasiszta korporációkkal), megfelelő körülmények között a forradalmi proletártudat kialakulásának bázisát képezhetik. Nem közömbös továbbá az sem, hogy a neokapitalista struktúra demokratikus változata a kapitalizmus keretei között a lehető legmagasabb életszínvonalat és ezzel együtt a lehető legszélesebb művelődési lehetőséget biztosítja a munkáosztály számára; a forradalmi proletár osztálytudat kialakulásának mindig is a fejlett, nem pedig az elmaradott munkásrétegek képezték a talaját.

Másrészről a közvetlen proletár osztályszemponton túlmutató momentumok is egyértelművé teszik a választást: a proletárforradalom célja közvetlenül ugyan a proletariátus osztálydiktatúrájának megteremtése. De ez csupán eszköz az elidegenedésmentes társadalom megteremtéséhez, melyben megszűnik lényeg és lét kettéhasadása, amely tehát minden egyes egyénnek megadja a lehetőséget az emberi nem által kimunkált értékek minél szélesebb körű elsajátítására. E tekintetben a demokratikus neokapitalista struktúra természetesen egyetlen valóságos lépést sem jelent. De idealiter továbbra is érvényesnek tekinti a valóságban az egyedek többsége által továbbra is realizálhatatlan értékeket, szemben a faszizmussal, amelynek az ideológiája – amint azt a megelőző fejezetben elemeztük – a polgári társadalom által a maguk idealításában megteremtett értékek döntő többségének tagadására épül. A faszizmus sikere – ami mindig együtt jár azzal, hogy a tömegek, részben proletártömegek, széles rétegei teszik magukévá a fasiszta ideológiát – határozott és egyértelmű visszalépés a nembeli értékek realizálásának útján.

Nem lehet vitás ugyanakkor az sem, hogy a demokratikus neokapitalista szisztéma – elvontan tekintve – a burzsoázia számára is inkább megfelel, mint a faszizmus. A faszizmus ugyan – ez a német burzsoázia számára is világos volt már – nem fenyegeti komolyan a tőkés gazdasági érdekeket, antikapitalizmusát pusztán a „zsidó tőke”, a „nem alkotó” tőke elleni harcban kívánja levezetni. De a faszizmus teremtette rendkívüli politikai állapotok, a normális polgári hétköznapiaknak egy állandó feszültségekkel terhes szituációval történő felváltása legalábbis nem „kellemes” a burzsoázia számára. Nem látja szívesen a forradalmi módszerek permanens érvényesülését akkor sem, ha azok ellenforradalmi tartalmat takarnak: konszolidációra törekszik. Ebben a vonatkozásban nyugodtan elfogadhatjuk a bonapartizmus-analógiát, és mutatis mutandis alkalmazhatjuk a hitleri hatalomátvételt leírására azt, ahogyan Marx szemléletesen bemutatja Louis Bonaparte államcsínyét: „...végül magukat a »vallás és rend« főpapjait kergetik el rúgásokkal Pythia-székeikből, sötét éjszaka kirángatják őket ágyaikból, rabszállító kocsikba dugják, börtönbe vetik vagy száműzetésbe küldik őket, templomukat a földdel teszik egyenlővé, szájukra lakatot vernek, tollukat kettétörlik, törvényüket darabokra tépik – a vallás, a tulajdon, a család, a rend nevében. Rendfanatikus burzsoákra erkélyeiken részeg katonahordák lövöldöznek, családi szentélyüket megbecstelenítik, házaikat időtöltésből bombázzák – a tulajdon, a család, a vallás és a rend nevében. Majd végül a polgári társadalom söpredéke alkotja a *rend szent falanxát*, s a hős Csapulinski mint a »*társadalom megmentője*« bevonul a Tuileirákba.”²³

Trockijnak semmiképpen sincsen igaza, amikor azt állítja, hogy a burzsoázia számára az egyik eszköz éppoly jó, mint a másik. Igaz, a német burzsoázia jelentős része a hatalomátvételt megelőző időszakban abban a hitben élt, hogy Hitler közönséges polgári politikussá vedlik át, mihelyt a kancellári székbe juttatják. Ebben azonban távolról sem lehettek olyan bizonyosak. Miért választja a német burzsoázia mégis a fasiszta megoldást?

A kérdést ebben a formában igen kevés marxista tehette fel egyáltalában. Mindazok számára, akik a burzsoa uralom *formáját* közömbösnek tekintették, a kérdés egészen egyszerűen érdektelen volt. Azok viszont, akik úgy látták, hogy a faszizmus, a faszizálódás a kapitalista fejlődés szükségképpen bekövetkező stádiuma (akár válságje-

lenségnek, akár a kapitalista evolúció adekvát formájának tekinteték), a kérdést szükségképpen értelmetlennek kellett hogy érezzék.

Lukács György Blum-tézisei egyike azoknak az igen kisszámú korabeli marxista írásoknak, amelyek viszont a leghatározottabban felvetik ezt a problémát. A Blum-tézisek, bár – alkalmazkodván a Komintern álláspontjához – a háború utáni kapitalizmus fejlődésének mindkét irányát fasizmusnak nevezi, az „amerikai utat” (azaz a demokratikus formát) tekinti e fejlődés legadekvátabb formájának; éppen arra keresi a választ, hogy ennek megvalósítása miért *nem sikerült* Európában, holott a reformista munkásburokrácia alapvető törekvése itt is az amerikai típusú demokrácia bevezetése. „Ennek az állásfoglalásnak igen komoly gazdasági okai vannak a munkásburokrácia szempontjából. A háború utáni imperializmus ugyanis, különösen az új világháború előkészítése szempontjából, de a világgpiacért folytatott elkeseredett verseny miatt is, arra van kényszerítve, hogy a háború előtti típusú szakszervezeti harcot semmiféle formában ne tűrje: fasizálja a szakszervezeteket. Ennek a fasizálásnak igen különböző útjai vannak. Az egyik típus a Mussoliné, aki kispolgári-középparaszti ellenforradalom segítségével szétzúzta a régi szakszervezeteket, és egészen újakat állított a helyükbe. (N. B.: A klasszikus típusú fasizmus, magyarán a fasizmus lényegét Lukács is a *szakszervezetek megsemmisítésében*, a reformista munkásmozgalom bázisának a megsemmisítésében látta – V. M.) Ez a megoldás úgy a burzsoázia, mint a munkásburokrácia részére veszedelmekkel jár. A burzsoáziának nagy erőfeszítésébe kerül a kispolgári ellenforradalmat nagyburzsoá konszolidációvá átváltoztatni; a munkásburokrácia egy része pedig elveszti munkásmozgalmi pozícióját (olasz emigráció), amelyik része pedig beilleszkedik a fasiszta rendszerbe, veszélyesen szembekerül a munkástömegekkel. Ennél a megoldásnál úgy a nagyburzsoázia, mint a munkásburokrácia szempontjából kedvezőbbnek, simábbnak és veszélytelenebbnek látszik az a módszer, amelyik Németországban a kötelező békéltető bíraskodás révén már megvalósult, s amely Angliában a szakszervezeti törvény által részben életbe lépett, és amelyet a »mondizmus« van hivatva megkoronázni. Világos, hogy mind a két rendszernek osztálytartalma, amennyiben az a proletariátusra vonatkozik, ugyanaz. Csak a módszerek különböznek, persze ez a módszerbeli eltérés azt jelenti, hogy mindegyik esetben más-más

rétegek gyakorolják a fasizált államban az uralmat, illetve más-más arányban részesülnek ebben az uralomban.”²⁴ Ha most eltekintünk attól, hogy Lukács itt azt a rendszert is fasizmusnak nevezi, ahol a burzsoázia és a szakszervezetek érdekeinek ütköztetése, összehangolása stb. állami szinten, állami beavatkozás segítségével történik (s ettől joggal eltekinthetünk, hiszen tézisein átsüt az az alapvető gondolat, hogy ameddig a proletárdiktatúra megvalósítása nem kerülhet napirendre, addig védelmezzünk bármit, ami elkerülhetővé teszi a Mussolini által megalkotott modell bevezetését), akkor világosan áll előttünk: úgy látja, hogy a háború utáni kapitalizmus fejlődésének alapvető jegye az állam beavatkozása a szakszervezetek harcaiba. Ez kétféleképpen történhet. Az első lehetőség: az állam magára vállalja a munkáltatók és a szakszervezetek közötti közvetítés szerepét (amiből az is magától értetődően következik, hogy az egyes tőkés hajlandó a maga érdekeit alárendelni az „állami” érdekeknek, azaz az összítőke érdekeknek). A második lehetőség: a szakszervezetek megsemmisítése, államosítása, a munkásmozgalom egészének felszámolása, ami viszont olyan módon mehet csak végbe, hogy az magára a burzsoáziára nézve is veszélyeket rejt magában. Lukács már 1928-ban felveti tehát azt az alternatív lehetőséget, amelynek létezéséről az eddigiekben szó volt. (Más kérdés, hogy nem látja az olasz szituáció specifikumait; amit éppen az olasz fasizmus szem előtt tartásával vet fel, az a legkevésbé Olaszországra vonatkozik. Ugyanakkor, mint még a továbbiakban is látni fogjuk, túlságosan kielezi a különbséget egyrészt az amerikai-angol, másrészt az európai gazdasági szituáció között, aminek valószínűleg az az oka, hogy – az olasz minta alapján – a fasizmust egyértelmű összefüggésbe hozza a gazdasági lemaradással.)

A Blum-tézisek felveti az egyik vagy a másik alternatíva választásának a miértjét is, méghozzá – s ez már az előbb idézetekből is látható – olyan kontextusban, hogy világos: elvontan a társadalom mindkét alapvető osztályának az az érdeke, hogy ne a klasszikus fasizmust válasszák. Érdemes idevágó gondolatmenetét teljes egészében idézni: „Nagytőkének és államnak... szoros összeforrása már a háború előtti fejlődésben jelentkezett, a háború alatti és utáni fejlődés óriási mértékben fokozták ezt az összenövést. Az osztályharc növekvő élesedése pedig mindjobban arra kényszeríti az államot, hogy

ezzel szemben intézményes biztosítékokat teremtsen. A tömegek dezorganizálása, befolyástalanná tévése az állami életben, a munkásság osztályharcának törvényes formákkal való eltiltása nem új dolgok, de most új összefüggésekben jelentkeznek. Mert: *a)* A tömeg politikai súlya és politikai színvonala ma sokkal magasabb, mint régebbi fejlődési szakaszokban. De ezzel szemben: *b)* A nagytőke rendelkezésére álló befolyásoló eszközök is sokkal fejlettebbek (sajtó stb.), és *c)* Teljesen új mozzanat, hogy az összenőtt nagytőke és állam ilyen tendenciáit a munkásosztály hivatalos vezető rétege támogatja. Itt is az Egyesült Államok az ideál. De ehhez képest Európában alapvető politikai és gazdasági különbségek állnak fenn: *a)* A munkásosztály felső rétegét Amerikában (mint a háború előtti európai imperialista államokban) az akkumuláció, a tőkeexport, az extraprofit óriási mérve és gyors szaporulata miatt anyagilag ki lehet elégíteni. Ennek a fejlődésnek európai bázisa nagyon keskeny. *b)* A munkásság osztályharcos tradíciói, amelyek Amerikában hiányoznak. *c)* Európa számos államában csak a háború utáni idő tette politikailag uralkodó osztállyá a burzsoáziát (Németország), vagy juttatott neki a réginel nagyobb részt a politikai vezetésben (Magyarország). Ezért a politikai demokrácia összeegyeztetése a tömegek tényleges befolyástalanságával, az osztályharc intézményes vagy erőszakos lefojtásával Európában nem érte el és nem is fogja elérni az amerikai ideált. Ez nem gátolja meg a burzsoáziát és a munkásbürokráciát abban, hogy ne igyekezék az amerikai típust megközelíteni. De ennek alapjai ingadozóbbak kell hogy legyenek az amerikaiénál, és ezért a fasiszmus »klasszikus« (olasz) típusának lehetőségét egy európai burzsoázia sem fogja soha teljesen elejteni; az osztályharc kiélesedése, a tömegeknek a burzsoáziáról való leszakadása esetére mindig készenlétben fogja tartani ezt a lehetőséget is.”²⁵

Lukács tehát világosan megfogalmazza a modern manipulált kapitalizmus létrejöttének számos alapvető feltételét (a munkásosztály politikai súlyának növekedése, a nagytőke politikai propagandájának hatékonyabbá válása, reformista munkás-tömegszervezetek vezetőinek beépülése a hatalomba), és megkísérli felsorolni azokat a mozzanatokat is, amelyek a burzsoáziát – a fasiszmus számára is kedvezőtlen momentumai ellenére – arra készíthetik, hogy felhasználja a fasiszmus hatalmát saját uralmának megteremtésére. A fasiszmus lehetősé-

gének „készenlétben tartására”, mint láttuk, Lukács szerint a következő momentumok készítetik a burzsoáziát: 1. Európa burzsoáziája (Angliát kivéve) a két világháború között nem volt képes még arra, hogy a maga munkásosztályának anyagi szükségleteit kielégítse, 2. a munkásosztály *osztályharcos* tradíciói; ez Anglián kívül minden vezető európai tőkés államra jellemző volt, 3. a burzsoázia teljes gyakorlatlansága a politikai vezetésben, a polgári demokratikus tradíciók teljes hiánya.

Lukács is azt állítja ugyan, hogy a burzsoázia az osztályharc kiéleződésekor kényszerül eszközként a fasiszmust felhasználni, ami – mint már említettük – nem felel meg a tényeknek. A krízisszituáció nem feltétlenül jelenti az osztályharc kiéleződését. Továbbá – ezt ugyancsak említettük – túlságosan nagy szerepet tulajdonít (az olasz minta alapján) a fasiszalódó országok gazdasági elmaradottságának. Az adott összefüggésben azonban a lukácsi analízisnek a *kérdésfeltevését* szerettük volna kiemelni. Álláspontunk szerint ugyanis a német fasiszmus vonatkozásában a helyesen feltett kérdés így hangzik: miért volt kénytelen a burzsoázia a ’29–’33-as válságból a fasiszmus hatalomra juttatásával keresni a kiutat, annak ellenére, hogy a német kapitalizmus extenzív fejlődési periódusa már lezárult? – A kérdésre adandó válaszunak is fontos mozzanatát találjuk meg a Blum-tézisek helyzetelemzésében.

MIÉRT VÁLASZTJA A NÉMET BURZSOÁZIA HITLERT?

Mindenekelőtt a leghatározottabban le kell szögeznünk: a kérdésre nincsen „egytényezős” megoldás. Nem állíthatjuk, hogy a német tőkés gazdaság sajátosságai semmiféle szerepet nem játszottak. Az azonban kétségtelen, hogy a német kapitalizmus fejlődésének extenzív szakasza már lezárult, a gazdasági fejlettség alapvető karakterisztikumainak vonatkozásában Németország és a nagy kapitalista országok (mindenekelőtt az Egyesült Államok és Nagy-Britannia) között semmiféle olyan lényeges különbség nem állott fenn, amelyből a politikai megoldás alapvető különbözősége megmagyarázható lenne. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a fasiszta megoldás választásának faktorai közül a gazdasági jellegűeket ki kellene zárunk.

Továbbá: kérdésünket történelmileg pontosabban kell megfogalmaznunk. Teljesen önkényes lenne, ha minden további nélkül feltételeznénk, hogy a német burzsoázia a fasiszta uralmi formát mint az adott krízisből kivezető utat választotta. A kérdést tovább kell bontanunk: 1. Láthattak-e egyáltalában és láttak-e a német nagyburzsoázia vezető körei az adott gazdasági, szociális és politikai krízisből alapvető érdekeiket nem sértő bármilyen más kivezető utat? 2. Igaz-e egyáltalában, hogy az alapvető gazdasági hatalommal rendelkező osztály, a burzsoázia „döntése” vezetett a náci diktatúra kialakulásához (nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy bár a német nagybirtok kapitalizálódott, a földbirtokos arisztokrácia, valamint az ipari nagyburzsoázia két – különböző érdekekkel rendelkező – osztály maradt)? 3. És végül: Ha a fasizmus a burzsoázia – természetesen nem egyszeri, kollektív, hanem a legkülönbözőbb konkrét döntések eredőjeként kialakult – döntésének eredményeképpen került uralomra Németországban, az eredmény azonos volt-e azzal, amit az uralkodó osztály elérni szándékozott?

Az alábbiakban a most felvetett kérdésekre kívánok választ adni. Pontosabban: a rendelkezésemre álló történelmi adatokra és analízisekre támaszkodva jelezni szeretném az adott kérdésekre adandó olyan válasz körvonalait, amely megfelel annak a – részleteiben a következő fejezetben igazolandó – felfogásomnak, hogy a német fasizmus alapvető funkciója megegyezik a New Dealével, azaz a kapitalizmusnak az extenzív növekedés stádiumából az intenzív fejlődés stádiumába való átmenetéhez teremti meg a politikai feltételeket.

A német burzsoázia 1929-cel – a gazdasági válság beköszöntével – került válaszút elé, pontosabban ettől a pillanattól fogva válik a burzsoázia széles köreiből egyértelműen kérdésessé a fennálló politikai rendszer „ésszerűsége”. (A burzsoázia jobbratulódása a rendszer rövid történelmének mindvégig érvényesülő karakterisztikus folyamata.) Egyértelműen kérdésessé válik, méghozzá két alapvető vonatkozásban. Egyrészről mindenképpen felmerül az igény az „erős kéz” politikájára, olyan politikai rendszerre, amelyen belül a végrehajtó hatalom pozíciója nem válik szinte minden hónapban újból és újból kérdésessé. A burzsoázia részéről a szilárd, elhatározásainak keresztülvitelére valóban képes politikai hatalom egyet jelent azzal, hogy az állam képes belenyúlni a gazdaság funkcionálásába, képes

legalább a feltételeket megteremteni a gazdaság „normális”, lényegében válságmentes működéséhez. A burzsoáziának ez az igénye *nem német specialitás*. Az 1929-es gazdasági világválság világméretben szüli (Roosevelt 1932-es megválasztása is ezt tükrözi). Ami a német burzsoázia igényében specifikus, az az, hogy az erőteljes, a gazdaság irányítására és közben tartására is alkalmas politikai hatalom megteremtését a weimari köztársaság, azaz a polgári demokratikus rendszer felszámolásán keresztül látja csak megvalósíthatónak. – Másrészt a weimari demokrácia ésszerűtlennek, a német feltételekhez inadekvátnak tűnik a német burzsoázia szemében azért is, mert túlságosan széles teret enged a „marxizmus”-nak, amin éppúgy értik a magát a rendszert opponáló, támadó kommunista mozgalmat, mint az össznémet szinten ugyan már általában ellenzékiességbe szorult, de a rendszerbe integrálódott szociáldemokráciát. Hogy a burzsoázia a kommunista mozgalom legalitásával – aminek eredményeképpen az ráadásul jóval erőteljesebbnek mutatkozott, mint amilyen a valóságos forradalmi potenciál Németországban volt – egy igen súlyos válságszituációban nem szimpatizált, az nem szorul részletesebb magyarázatra. Nem ilyen magától értetődő azonban – természetesen távolról sem ilyen egyértelmű – antipátiája a reformista munkásmozgalommal szemben. De csak történelmi perspektívából visszatekintve nem. Az adott történelmi periódusban egyedül Angliában funkcionált olyan rendszer, amely már egyértelműen képes volt a reformista munkásmozgalom teljes integrálására. Minthogy azonban az angol reformizmus történelmileg egészen más formák között alakult ki és létezett, mint a kontinentális, annak funkcionálásából igen kevésbé lehetett a német jövőt illető következtetéseket levonni. A második világháború után az összes jelentősebb tőkés országban megszilárduló neokapitalista rendszert a burzsoázia nem „tervezte meg”, különösen nem a német, amely a legkevésbé érezhette és érezte magában az erőt ahhoz, hogy „megszelídítse” a proletariátust. Másrészt a német burzsoázia – joggal – látta a szociáldemokráciában a teljesen életképtelennek bizonyult weimari demokrácia legfőbb iniciátorát. S a szociáldemokrácia valóban ezt a maga konkrétságában teljesen afunkcionális rendszert kívánta körömszakadtáig védelmezni.

Hogy valóban az említett két mozzanat képezte a német burzsoázia Weimar-ellenes hangulatának alapját, arra igen jellemző, hogy 1932

januárjában a német Vállalkozói Szövetségek Gazdasági Egyesülése mint alapvető kérdést tárgyalta „a kapitalista gazdasági rend hivatásrendi tagolódásának” problémáját, s az ülés fő referátumának címe így hangzott: „Miképpen lehet a marxizmust felszámolni?” A német burzsoázia hivatalos szervezete az autarchikus tervgazdaságra épülő hivatásrendi államot tekintette a válságból kivezető egyedüli alternatívának.

A német burzsoázia tehát tudatosan törekszik a weimari köztársaságnak egy más típusú hatalommal, valamiféle tekintélyuralmi rendszerrel történő felváltására. Gazdasági érdekei valóban ezt követelték meg.

Amennyire ugyanis a XX. századi krízisek során a demokrácia általában nem vált életképtelenné, amennyire nem vált általában alkalmatlanná arra, hogy a neokapitalista átalakulás, majd a már megszilárdult neokapitalista rendszer politikai formájaként funkcionáljon, annyira alkalmatlan volt erre konkrétan a weimari demokrácia. A weimari alkotmányról nyugodtan állíthatjuk, hogy a polgári demokrácia mintaaalkotmánya. Tökéletesen megfelel a liberális elképzeléseknek: azt kívánta biztosítani, hogy minden egyes partikuláris réteg és csoport rendelkezéssé a maga érdekképviselői szerveivel (párt), s az állam politikáját az ezen érdekek állandó ütköztetésén keresztül kialakuló egyensúly alakítsa ki. A liberális demokráciának ez a formája a polgári társadalom történetében valószínűleg sehol és soha nem létezett a maga tiszta formájában. Németországban pedig már akkor hozták létre (még hozzá úgy, hogy semmiféle tradícióval nem rendelkezett az adott nemzeti talajon), amikor a forma történelmileg már mindenképpen anakronisztikussá vált. Nincsen itt terünk arra, hogy a modern tőkés demokráciának megfelelő politikai formákat megvizsgáljuk. De ha csupán az angol vagy az amerikai demokráciát tartjuk szem előtt, akkor is világos, hogy annak politikai mechanizmusa alapvetően eltér a weimari demokráciától. Nem is beszélve arról, hogy az alapvető politikai pártok nem meghatározott szociális rétegek érdekképviselői szervei (még az angol Munkáspárt-ról is nehezen lehetne azt állítani, hogy az csupán a munkásosztály partikuláris érdekképviselői szerve lenne), szó sem lehet az érdekek állandó és folyamatos ütköztetéséről. A választásokat megelőzően élesen csaphatnak össze a különböző érdekek. A választásokat követő

időszakokban viszont a hatalmon lévő csoportnak módjában áll keresztülvinnie az általa kívánt politikai vonalat. Erről Weimarban szó sem volt. A mindenkori kancellár tevékenységét a Reichstag állandóan akadályozta, hosszú időszakokon keresztül a kormányzás egyáltalában csak az úgynevezett elnöki kabinetek, tehát a Reichstag bizalmát nem élvező kormányok segítségével volt lehetséges, ami politikailag permanens válságállapotot jelentett.

A weimari demokrácia csődjéhez ugyanakkor politikai struktúrájának egy másik mozzanata is hozzájárult: a föderalisztikus felépítés. A birodalmi kormány éppen gazdasági vonatkozásban volt a legkevésbé képes akarátát a Landokban keresztülvinni.

Ilyen körülmények között az államilag irányított kapitalista gazdasági rendszer nem volt létrehozható. A burzsoáziának alapvető gazdasági érdekei fűződtek a politikai rendszer átalakításához. A gazdasági válság kirobbanását követő években azonban a weimari demokrácia megbuktatásának nem volt egyéb – a kapitalizmus talaján maradó – alternatívája, mint a nácik hatalomra juttatása. A burzsoázia tisztában volt azzal, hogy a gazdaság irányítására képes erős kapitalista állam a szociáldemokraták segítségével Németországban nem hozható létre – azok a legmerevebben ragaszkodtak Weimar elavult, illetve soha nem igazán életképes kereteihez. A szociáldemokrácia ellenére viszont Weimar megbuktatása csak a nácikra támaszkodva volt megvalósítható. 1928-ban ez még nem volt egyértelmű, de akkor még éppen úgy nézett ki, hogy a rendszer stabilizálódott. 1930-ban azonban már egyértelmű volt.

1930-tól Németországban előbb a centrumra, majd elsősorban a burzsoá-földbirtokos jobboldali szövetségre támaszkodó elnöki diktatúra van. Ez azonban nem biztosíthatja a stabilitást, hiszen – erős hadsereg híján – államcsíny segítségével a weimari rendszer megbuktatása és a két uralkodó osztály szövetségére támaszkodó monarchia helyreállítása lehetetlen volt. (Ehhez még az is hozzájárult, hogy a konzervatív centrumkormány – Brüning – gazdasági intézkedései nemhogy nem a válság leküzdése és ezen keresztül az állami beavatkozási rendszer irányába mutatnának, hanem pontosan ellentétesek ezzel. Amint azt a Roosevelt elnökségének első néhány hónapjában bevezetett gazdasági intézkedések eredményei és a Hitler hatalomra kerülése utáni Schacht-féle gazdaságpolitika sikerei egyaránt mutat-

ják, a gazdasági válság leküzdése nem volt lehetséges a takarékosági, deflációs politika segítségével, hanem csakis az inflációs, a gazdaságnak fedezet nélküli állami támogatást biztosító intézkedések útján!) „Demokratikus”, azaz alkotmányos eszközökkel pedig a weimari alkotmányt megváltoztatni képes többség nem volt létrehozható (az alkotmány megváltoztatásához kétharmados többségre volt szükség, amivel a jobboldal – a nácikat is beleértve – még a ’33 márciusi választások után sem rendelkezett).

Minthogy nem lehet vitás: a weimari demokrácia felszámolása alapvető érdeke volt a német burzsoáziának, ezt azonban csak a nácik segítségével vihette keresztül, első kérdésünkre egyértelmű nemmel válaszolhatunk. Az sem lehet vitás, hogy a fenti okok következtében a német burzsoázia több-kevesebb tudatossággal, „önként” vállalta ezt a kiutat. A második kérdésre tehát igenlő a válaszuk. Az azonban – de ennek részletesebb tárgyalását a következő fejezetre halasztjuk – már semmiképpen sem igaz, hogy a német burzsoázia azt kívánta létrehozni, ami a náci uralom során létrejött. De ha Hitleréket egyszer már hatalomra engedte, többé nem volt választása.

A mondottakkal azonban távolról sem merítettük ki problémánkat. Mi az oka annak, hogy a nemzetiszocialista mozgalom a válságévekben olyan elsöprő erővel bontakozik ki, s válik a német politikai élet meghatározó tényezőjévé, hogy a burzsoázia csak reá támaszkodva képes problémáira megoldást találni?

Semmiképpen sem lehet a kérdést elintézni azzal, hogy a német burzsoázia maga segítette kibontakozni a fasizmust, hogy hatalomra juttatása útján megoldja a maga problémáit, túljusson a gazdaságipolitikai krízisszituáción. Nem vitás ugyan, hogy a német burzsoázia kétféleképpen is támogatta Hitleréket. Egyrésztől nem jelentéktelen tőkés körök – de távolról sem a mértékadó burzsoá körök teljes egészében – pénzelték a mozgalmat. Másrészt soha nem léptek fel erősen a náci erőszak-apparátussal szemben. (A kommunisták sokkal kisebb mértékű „alkotmányellenes megmozdulásait” is a lehető leghatározottabban megtorolták.) Ezek a tényezők azonban – melyeknek jelentőségét önmagában is sokszor eltúlozzák – nem adnak magyarázatot a kérdésre. Ha a burzsoázia olyan hatalmas volt, hogy módjában állott egy törpe mozgalmat (1928-ban a náciknak még csak 800 000 szavazójuk van!) az ország legnagyobb tömegpártjává

fejleszteni, akkor miért nem arra használta fel a hatalmát, hogy „ízlésének” és céljainak megfelelő hatalmi berendezkedést hozzon létre? A náciknak a hatalommegragadást megelőző tizenhárommillió táborát nem a burzsoázia – a különben a centrumra és a nem náci jobboldalra szavazó burzsoázia – kreálta; Németországban jelentős olyan nem nagytőkés rétegek voltak, amelyek a náci megoldást akarták.

Az előző fejezetben megkíséreltem bebizonyítani, hogy a náci ideológia kifejezetten a középrétegek törekvéseit tükrözte, hogy a náci szervezeti formával is kifejezetten a középrétegek szimpatizáltak. És történelmi tény, hogy a náci szavazók igen nagy része került ki a középrétegek – városi, de elsősorban falusi kispolgárság (parasztság, alkalmazottak, hivatalnokok) – soraiból. Egyértelmű magyarázattal szolgálna tehát a nácizmus előretörését illetően, ha meg lehetne állapítani, hogy a ’29-es válság mindenekelőtt a középrétegeket sújtja, hogy Németországban a válság időszakában jelentősebb teher nehezedik a középrétegek vállaira, mint más válság sújtotta fejlett tőkés országokban. Ez azonban csak részben igaz. Részben azonban igaz a következő oknál fogva: Németországra is áll, amit az olasz fasizmust meghatározó elsődleges tényezőként emeltünk ki. A német munkásosztály erőteljes, a politikai hatalomból is résszel bíró reformista tömegszervezetei még a válság időszakában is viszonylag jó életkörülményeket tudtak biztosítani a munkásosztály számára, mindenekelőtt azok számára, akiknek még volt munkájuk (s ide legfőképpen a régi, szervezett munkások tartoztak). A munkanélküliek számára is ki tudtak harcolni valami segélyt. Ezeknek a munkásjóléti intézkedéseknek a terhét a burzsoázia kénytelen volt a középrétegekre hárítani. Válságkorszakban tehát a reformista munkásmozgalom hatalma valóban fenyegette a középrétegeket. (Ne felejtjük el, hogy Amerikában ezeket az intézkedéseket a válságból való kilábalás időszakában vették csak be!)²⁶

Ennyiben tehát a válság valóban inkább sújtotta a középrétegeket, mint a proletariátust, s inkább sújtotta őket Németországban, mint más tőkés államokban. Más tényezők is hozzájárultak azonban a középrétegek radikalizálódásához.

Egyrészt a parasztság helyzete teljesen kilátástalan. A világválság természetesen nemcsak a német parasztságot sújtja: az amerikai

farmer éppúgy súlyos helyzetbe kerül, mint a francia paraszt. A német azonban – bár hagyományosan jobboldali, s jobboldali politikai beállítottságának fennmaradásához jelentősen hozzájárul, hogy a szocialisták egyetlen áramlata sem törődik problémáival – fenyegetettnek érzi magát a nagybirtoktól is. És bár a nácik még csak nem is emlegetnek egy demokratikus földreformot, a nemzetiszocialista mozgalom ugrásszerű megnövekedésében s főként szavazótáborának igen gyors kibővülésében a falusi kispolgárságnak, az egyre kilátástalanabb helyzetbe kerülő parasztságnak mégis alapvető volt a szerepe. Hitler ugyanis észrevette, hogy az ország lakosságának ezzel a nem jelentéktelen rétegével egyetlen politikai párt sem törődik. Magára vállalta tehát érdekképviselőt. A náci program és a náci párton belüli frakcióharcok alakulása megvilágítja, hogy Hitler tudatosan törekedett pártjának a parasztság körében tömegtámogatást szerezni. Szakítása a Strasser fivérekkel, akik kifejezetten – a párt elnevezésének is megfelelően – arra törekedtek, hogy a városi kispolgárságon és lumpenrétegeken túl elsősorban a munkásosztály sorából toborozzanak tömegeket a mozgalom számára, világosan mutatja, hogy Hitler tisztában volt vele: lehet, hogy az elkeseredett és elmaradott munkásrétegek egy kis részét elhódíthatja a kommunisztától programjának nemzeti jellegével (ez meg is történt: 1933-ig Hitler körülbelül egymillió szavazót hódított a baloldaltól), de széles munkástömegek tényleges megnyerésére nincsen lehetősége (a szociáldemokrata munkássághoz egyáltalán nem tudott hozzáférni). Ugyanakkor – éppen az Otto Strasserral való szakítás után – közeledése Walter Darréhoz, a „Blut und Boden” program kidolgozójához, egyértelműen azt jelezte, hogy a munkássággal szemben kifejezetten a parasztságra kívánt támaszkodni. Történészek egyhangú tanúbizonysága szerint a Darré által kidolgozott agrárprogram képezte a náci párt programjának egyedüli átgondolt és sok vonatkozásban végre is hajtott mozzanatát. (A program végrehajtása azonban ugyancsak azt az agresszív expanziót feltételezte, amit a náciizmus ideológiájának egésze is: ha a nagybirtokot érintetlenül hagyva kívánják a parasztság alapvető problémáit megoldani, akkor ez csak úgy történhet, hogy egyrészt megakadályozzák a paraszti birtokok további elaprózódását, ami meg is történt az úgynevezett Erbhofgesetz révén, másrészt az apáik földjéről így kiszoruló parasztfiúknak „életteret”,

azaz földet ígérnek a szlávok igen jó minőségű területeiből. Nem véletlenül állt a Waffen-SS túlnyomó többségét tekintve parasztfiúkból.) A német burzsoáziának ahhoz, hogy politikai hatalmát megtarthassa, azaz ne a nácikra támaszkodva kelljen a válságból kiutat keresnie, a falusi kispolgárság, a parasztság problémáit mindenképpen meg kellett volna oldania. Ennek azonban csak két útja volt: az agrárviszonyok radikálisan demokratikus átalakítása, amelyre a régi uralkodó osztályokkal szemben teljesen szervilis és tehetetlen német burzsoázia képtelen volt, vagy az expanzió, a területszerzés. A német burzsoázia erre sem volt felkészülve: helyzetét távolról sem érezte olyan biztosnak, hogy maga komolyan gondolta volna Versailles bármilyen értelmű revízióját, nem is beszélve arról, hogy a szociáldemokrata munkástömegeket reménytelen lett volna közvetlenül egy újabb háborúba belekergetni.

Másik mozzanat: a vesztes háború, az annak eredményeként létrejött igazságtalan békeszerződés következményei. Ennek részben közvetlen hatása is volt a német középrétegek helyzetére – a katonatiszti réteg „munkanélkülisége”; a háborút közvetlenül követő gazdasági válság és infláció jelentős kispolgári rétegeket tesz tönkre (érthető módon ez a válság Németországban súlyosabb, mint a többi tőkés országban stb.). Ennél jelentősebb azonban a közvetett hatás: a helyzetüket '29-től újból reménytelennek érző rétegek az ötéves prosperitás után ismét a legelkeseredettebb dühvel fordulnak szembe a weimari demokráciával, melynek erői szerintük elsősorban felelősek a háborús vereségért (tördőféselmélet) és azért, hogy a nyugati hatalmaknak sikerült a versailles-i szerződést Németországra erőszakolniok.

Ez a mozzanat jelentős rétegeket fordított szembe a weimari köztársasággal (már az 1919–1920-as forradalmi periódusban is: 1919-ben még csak négy és fél millió, 1920-ban már tízmillió az egyértelműen jobboldalra szavazók száma), de nem tette szükségsszerűvé, hogy azok a nácik felé orientálódjanak. Éppen itt játszott szerepet a nácik nemzetiszocializmusa. Ezek a rétegek ugyanis, szemben az uralkodó osztályokkal, nem elvi szocializmusellenességük, hanem nemzeti beállítottságuk folytán álltak szemben a nemzeti érdekeket állítólag eláruló weimari köztársasággal. Amint erősnek és befolyásosnak érezték egy olyan pártot, amely szociális helyzetük megjavítását

is és a német nemzet „felemelését” is hirdette, azonnal ahhoz csatlakoztak.

A nácioknak tehát számos tényező játszott a kezükre, s kétségtelen, hogy Hitler ragyogó taktikusnak bizonyult: ki tudott használni minden olyan mozzanatot, amely hatalomra jutását elősegíthette (gondoljunk arra, hogy milyen ügyesen kombinálta a forradalmi módszereket a parlamenti taktikával, az antikapitalista jelszavakat a tőkésekkel való tárgyalási készséggel stb.).

A válságperiódus negyedik évében a náci párt az egyetlen olyan erő, amely képes a fennálló életképtelen rendszer radikális felszámolására, s a burzsoázia számára nincsen más kiút, mint átadni neki a politikai uralmat. S ha ezzel a burzsoázia olyan rendszer megszületéséhez járult is hozzá, amelyik az átlagpolgár számára sokkal elviselhetetlenebb volt a háborút megelőző állapotoknál, s amelynek tényleges temészetével a hatalomátadás pillanatában nemigen volt – nem is lehetett – tisztában, hozzá fűzött reményeiben történelmi távlatban nem kellett csalódnia: a náci rendszer olyan Németországot teremtett, olyan Németország újászületését tette lehetővé az általa kirobbantott világégés romjaiból, amelyben a *modern* kapitalizmus normális funkcionálásának már valamennyi eleme jelen van.

JEGYZETEK

¹ Hermann Heller: *Europa und der Faschismus*. De Gruyter, 1929.

² Uo. 17.

³ Uo. 16.

⁴ Uo. 18.

⁵ Uo. 20.

⁶ Uo. 23.

⁷ Uo. 40.

⁸ Uo. 10.

⁹ Trotsky: *Et maintenant?* Id. köt. 126.

¹⁰ L. Korsch: *The Fascist Counter-Revolution*. In: *Living Marxism*, V/2. 1940.

¹¹ Tévedéséhez minden valószínűség szerint hozzájárult az a tény, hogy 1940-ben a New Deal sikeressége még erősen kétségesnek látszott (Amerikában például a teljes munkanélküliség még mindig 8 millió, 15 százalékos, míg a fasiszta Németországban '37-ben már megvalósul a teljes foglalkoztatottság). E tévedésének igen negatív követ-

kezményei voltak politikai állásfoglalását illetően. Minthogy a kapitalizmus evolúciójának *egyedüli lehetőségét* a fasizmusban látta, teljesen értelmetlennek tekintette az antifasiszta egységfront gondolatának minden formáját. Számára az antifasizmus egyértelműen azonos az antikapitalizmussal, az antifasizmus egyetlen lehetséges formája a proletárforradalmi gyakorlat. Persze 1940-ben Amerikában még igen kevésbé lehetett látni a náciizmus végső konzekvenciáit, tanulmányából egészen világos, hogy Korsch valóban nem is látta őket. Azt írta: „Ami a munkásokat illeti, azok csupán felcserélték a szolgaság egyik formáját a másikkal.” (Uo. 34.)

¹² Az elmondottakhoz l. Gunnar Myrdal: *Beyond the Welfare State (Economic Planning in the Welfare States and its International Implications)*. G. Duckworth, London, 1960.

¹³ Gondolatmenetem alapvető vonatkozásaiban Jánossy Ferenc munkáira támaszkodik, mindenekelőtt *Extensives Wachstum und intensive Entwicklung* című tanulmányára (kézirat).

¹⁴ Az olasz szituáció sajátosságainak történelmi genezisést tudomásom szerint Gramsci világította meg először. A Gramsci-féle elemzéssel tökéletesen egybehangzó – valószínűleg attól tökéletesen független – analízist adja ugyanennek a problémának Franz Borkenau is *Zur Soziologie des Faschismus* című tanulmányában (*Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik*, 1933. 513–547.). A következő elemzés sok vonatkozásban Borkenau kitűnő tanulmányára támaszkodik.

¹⁵ A. Gramsci: *Ein Jahr*. A. Gramsci: id. köt. 102.

¹⁶ Uo. 105.

¹⁷ Borkenau, 525.

¹⁸ Trotsky, 122.

¹⁹ Uo. 126.

²⁰ Trotsky: *Le tournaute de l'Internationale Communiste et la situation en Allemagne*. Id. köt. 29.

²¹ Bauer, 154.

²² Silone: *Der Faschismus*. Europa Verlag, Zürich, 1934. 70–71. – Silone könyve az olasz fasizmust elemzi, kizárólag annak analizéséből vonja le következtetéseit, amelyek arra sok szempontból valóban állnak, a náciizmus vonatkozásában azonban nagyon kevésbé állják meg helyüket.

²³ Marx: *Louis Bonaparte brumaire* tizenharmadikája. Id. köt. 113.

²⁴ Lukács: *Blum-tézisek*. I. m. 87–88.

²⁵ Uo. 88–89.

²⁶ A reformista munkásmozgalom hatalma különben arra is magyarázattal szolgál, hogy miért nem következett be Németországban a válságperiódusban sem a munkáosztály balratolódása, ami például Franciaországot és Amerikát jellemezte. A szervezett munkásság ragaszkodott a számára kétségtelen előnyöket biztosító status quóhoz. Ugyanakkor a szervezetlen és munkanélkülivé vált munkásoknak is csak csekély hányada ment balra, ami részben ezeknek a rétegeknek az előző fejezetben már említett eredetével, részben pedig a német kommunisták politikájának gyökértelenségével magyarázható: hol – nyilvánvalóan reménytelen – forradalmi törekvések, hol a jobboldal jelszavainak átvétele, hol pedig ragaszkodás a „demokráciához”, a konkrét kiút megjelölése nélkül.

IV. FEJEZET

HATALOM ÉS URALOM A FASISZTA RENDSZERBEN

FASIZMUS ÉS BONAPARTIZMUS

A fasiszta mozgalom két európai országban elérte célját: a fasiszta párt hatalomra került, létrejött a fasiszta diktatúra. E két országban más-más tényezők vezették, illetve kényszerítették a kormányzó burzsoáziát arra, hogy átadja neki a politikai hatalmat. A két rendszer – eredetének megfelelően – más-más ökonómiai funkciót töltött be. Struktúrájuk azonban – nemcsak politikai, hanem szociális struktúrájuk is – lényegében azonosnak tekinthető. Melyik osztály (réteg), illetve osztályok voltak a fasiszta rendszer tényleges hasznélvezői? Valljuk Horkheimerrel, hogy „aki nem óhajt a kapitalizmusról beszélni, annak a fasizmusról is hallgatnia kellett volna”.¹ Tény, hogy a fasizmus a nagyburzsoázia gazdasági hatalmát a tőkés üzemen belül a legcsekélyebb mértékben sem korlátozta, materiális érdekeit nem-hogy nem keresztezte, hanem fokozott mértékben járult hozzá kielégítésükhöz; sőt a rendszer fennállása mindkét országban azt eredményezte, hogy a nagyburzsoázia a rendszer bukása után – de igen sok tekintetben, a döntő mozzanatokot illetően a rendszer átmeneti fennállásának eredményeként – politikai uralmát is egyértelműen biztosította. Ez azonban semmiképpen sem áll ellentétben azzal az állítással, hogy *a fasiszta rendszerben nem maga a nagyburzsoázia gyakorolja a politikai uralmat*, sőt a ténylegesen uralkodó réteg döntéseibe nem is tud beleszólni. Éppen ezért annak a ténynek a megállapítása, hogy a fasizmus a fináncstőke uralma (ha ezt úgy értelmezzük, hogy a fasizmus mindenekelőtt a nagyburzsoázia érdekeit szolgálta és elégítette ki, akkor igaznak kell tekintenünk), nagyon kevésbé segíti elő a fasizmus mibenlétének tényleges megértését, nem is beszélve arról, hogy így, teljesen kifejtetlenül, nagyon kevésbé meggyőző. (Különböző megállapítható nem marxista alapon is. Hermann Heller idézett könyvében a következőt írta: „Mindent összevetve a fasizmus nem tekinthető

új államformának, nem más, mint a diktatúra kapitalista társadalomnak megfelelő formája.”²)

Természetesen nem elégedhetünk meg azzal sem, hogy pusztán tudomásul véve a tényt: a fasizmus egyértelműen a kapitalista rendszer egy meghatározott uralmi formája, a továbbiakban már csupán az uralmon levő fasiszta „elit” szociológiai leírásával, azzal a problémával foglalkozzunk, hogy milyen réteg és miképpen gyakorolja a fasizmusban az uralmat. Ezért nem tartom kielégítőnek Iring Fetscher következő definícióját: „A fasizmus a maga ideáltipikus tiszta formájában egy radikális kisebbség uralma, mely kisebbség lényegében militarizált és deklasszált kispolgárokból, lumpenproletárokból és félműveltekből áll, kihasználja a birtokos osztályok félelmét a bolsevizmustól és a szocializálástól, valamint a konzervatívok averzióját a parlamenti rendszerrel szemben, hogy azokat a maga hatalomátvétele érdekében elfogadására ösztönözze. Célja a politikai és szociális pluralizmus szétbontása és egy új „elit” korlátlan uralmának a megvalósítása, mely elit hatalmának biztosításához és kiszélesítéséhez minden elgondolható eszközt felhasznál, és ezt az uralmat (faji vagy más jellegű) történetmítoszzal igazolja.”³ Nagyon kevés ellenvetésünk lehet azzal szemben, amit itt Fetscher kifejt. Mindaz, amit mond, igaz; de – bár egy pillanatra sem tagadja, hogy a fasizmus a *tulajdonviszonyokat* lényegében változtatlanul hagyja – minthogy nem veti fel a fasizmusnak az ökonómiai struktúrával való tényleges összefüggését, éppúgy nem szolgál magyarázattal, mint a Komintern definíciója, amely csak azt tekinti lényegesnek, hogy a nagyburzsoázia ökonómiai hatalmát a fasizmus töretlenül fenntartja.)

A fasizmusanalízis legadekvátabb megközelítésmódjának azok a megfontolások tűnnek, amelyek Marxnak a *Louis Bonaparte brumaire 18-ájában* adott bonapartizmus-analízise alapján kívánják a fasiszta diktatúrát mint jelenséget értelmezni. E gondolatot a legegyszerűbben – mint már említettük – August Thalheimer képviseli. Thalheimer pontról pontra követi nyomon a bonapartista szisztéma marxi analízisét, hogy bebizonyítsa: a fasizmus mindenben megfelel a bonapartista diktatúra fogalmának. A bonapartizmus és a fasizmus „közös nevezője – írja – a tőke nyílt diktatúrája. Megjelenési formája a végrehajtó hatalom önállósulása, a burzsoázia politikai hatalmának megsemmisítése és az összes többi társadalmi osztály politikai alávetése

a végrehajtó hatalomnak. Társadalmi vagy osztálytartalma azonban a burzsoázia és egyáltalában a magántulajdonosok uralma a munkásosztály és az összes többi tőkés módon kizsákmányolt réteg felett,⁴ Trockij – aki éppen a faszizmus hatalomátvételét megelőző korszakot, a Brüning-, majd a Papen-kormány korszakát tekinti bonapartizmusnak – vitába száll Thalheimer és a KPD(O) ezen álláspontjával.⁵ Thalheimer és Trockij vitája sok tekintetben skolasztikus agytornának tűnik: egy történelmi jelenség analízisét nem helyettesíthetik analógiák, ha az analógiák segítségünkre lehetnek is bizonyos problémák megvilágításában. A Brüning- vagy a Papen-kormány korszakáról is ki lehet mutatni, hogy számos mozzanatát tekintve megfelel a bonapartizmus Marx adta jellemzésének, éppúgy, mint a faszizmusról; de előbbre jutottunk-e teoretikusan, ha elemzésünk eredményeképpen kiderül, hogy az egyik vagy a másik közelebb áll a marxi definíció „teljesítéséhez”? Lehet-e cél egyáltalában, hogy eldöntsük, bonapartista rezsim-e a faszizmus vagy sem?

Történelmi távlatból a faszizmus bonapartista jellege körül folyó vita sok tekintetben valóban kicsinyesnek és értelmetlennek tűnhet, mégsem értenék egyet azokkal, akik magának a problémának a felvetését is értelmetlennek tekintik, mondván például – mint Angelo Tasca –, hogy „a faszizmus háború utáni jelenség, s minden olyan kísérlet, hogy történelmileg »antecedens« párhuzamok segítségével – például a bonapartizmuséval – definiáljuk, terméketlen marad és félrevezethet”.⁶ Igaz, a faszizmus számos vonatkozásban valóban nem hasonlítható egyetlen megelőző történelmi képződményhez sem, s talán nemcsak erkölcsi érzékünk utasítja el, hogy Hitler rémtetteit egy napon emlegessük akár csak Louis Bonaparte, nemhogy Napóleon uralmával. De még ha sikerülne is kimutatni azt, hogy a két történelmi képződménynek semmi lényeges köze nincs egymáshoz, akkor is tagadhatatlannak tekinteném azoknak a marxistáknak az érdemét, akik az analógia gondolatát felvetették akár magára a faszizmusra, akár az azt közvetlenül megelőző uralmi formákra vonatkoztatottan. Az analógia felvetése ugyanis – ami önmagában soha nem lehet egy történelmi jelenség megértésének kulcsa – teoretikus tettet rejtett magában: visszanyúlást Marx egyik legragygóbb történelmi elemzéséhez, amely a politikai uralom, politikai struktúra és az ökonomiai viszonyok egységben történő analízisének fényes példája. A marxi

analízis felelevenítése világossá tette a kortársak számára: valamely rendszer épp-így-létének teoretikus analízise Marxnál mindig a rendszerben szerepet játszó összes osztályok és rétegek viszonyának analízisen alapszik. Marx a leghatározottabban különbséget tett a politikai uralom konkrét birtokosai és a gazdasági hatalmat kezükben tartó osztályok, illetve rétegek között. Bonapartizmusanalízise azt világítja meg, hogy a politikai-szociológiai analízisnek nem egyedüli feladata a tulajdonviszonyok vizsgálata, hogy önmagukban a tulajdonviszonyok nem határozzák meg valamely rendszer politikai struktúráját. A „Brumaire” mint kiindulópont – sikerüljön vagy ne sikerüljön bebizonyítani, hogy a faszizmus kimeríti a bonapartizmus Marx által megadott összes vagy legalapvetőbb jellemzőit – mindenképpen termékeny, mert felhívja a figyelmet valamire, amit a marxista elmélet mind a szociáldemokrácia, mind pedig a sztálinizmus által leegyszerűsített és eltorzított formájában tagad; arra ugyanis, hogy lehetséges (és hogy volt is, már a faszizmust megelőző történelemben) olyan politikai szisztéma, ahol a politikai uralmat *nem az adott formáció alapvető osztálya*, nem a döntő termelési eszközöket birtokló osztály gyakorolja. Arra világít rá – s e tekintetben teljesen közömbös, hogy a faszizmus bonapartizmus-e vagy sem –, hogy nem kényszerülünk azt a – teoretikus eredményét tekintve teljesen reménytelen – alternatívát állítani magunk elé, hogy a faszizmusban vagy a nagytőke töretlen hatalmát, sőt hatalmának megerősödését szem előtt tartva azt is bizonyítani törekszünk, hogy a rendszer közvetlenül a nagytőke uralmára épült, vagy pedig az uralmon levő réteg szociális eredetét s a termelési eszközökhöz való viszonyát vizsgálva tagadni kényszerülünk a nagytőke növekvő gazdasági hatalmát is.

A „Brumaire” egyik legfontosabb mondanivalója, hogy a burzsoáziának, mint vezető társadalmi osztálynak, minden megelőző társadalom uralkodó osztályával szemben van egy igen lényeges specifikuma: *távolról sem minden körülmények között ragaszkodik a politikai uralom gyakorlásához*. A burzsoá társadalomban az egyén leszakadt a közösség köldökzsinórjáról: helye a „polgári társadalomban”, az anyagi érdekek önző világában nem határozza meg a politikai állam ideális szférájában betöltött szerepét. Minden megelőző – „természet adta” – társadalomban, ahol „polgári társadalom” és „politikai állam” még nem vált el egymástól, a gazdasági hatalom birtokosai

mindig közvetlenül és gazdasági pozíciójukból eredően automatikusan töltötték be a társadalom politikai irányításának funkcióját is. A burzsoá társadalomban ez többé nincsen így: a burzsoá mindaddig, de csak addig burzsoá, amíg tőkével rendelkezik, s ha tőkével rendelkezik – azaz burzsoá –, partikuláris szükségleteit többé-kevésbé korlátlanul elégítheti ki anélkül, hogy a társadalom irányító, az eszmei közösség politikai tevékenységét meghatározó rétegéhez tartozna. Éppen ezért a tőkés nagyon kevésbé hajlamos arra, hogy kilépjen magánemberként folytatott tevékenységének szférájából, és politikailag tevékenykedjék, még kevésbé arra, hogy magánemberi (azaz burzsoá) létét alárendelje közemberi, politikai (azaz citoyen) létének. „...a közönséges burzsoá mindig hajlandó osztálya összérédekét egy vagy más magánindoknak feláldozni.”⁷ Ha csak teheti, üzlettel, nem pedig politikával foglalkozik. S ami áll az egyes burzsoára, az áll lényegében az osztályra is. A burzsoázia a polgári társadalom mindennapjaiban nem lép fel mint osztály; az osztályérdek egyáltalában csak az osztály fenyegetettségének pillanatában jelenik meg mint a „közösség” érdeke, amelynek az egyes burzsoá alá kell hogy vesse, alá kell hogy rendelje a maga önző érdekeit. (A társadalom struktúrájából, működésének mechanizmusából – alapvetően a „polgári társadalom” és a „politikai állam” kettéválasztásából – következően mutatis mutandis ugyanez áll a tőkés társadalom valamennyi osztályára.)

Mindaddig természetesen, amíg egy másik osztály uralma akadályozta abban, hogy a maga önző-materiális érdekeit korlátlanul érvényesíthesse, a burzsoázia arra kényszerült, hogy önálló politikai erőként lépjen fel. Ameddig nem sikerült a feudális uralkodó osztályt megsemmisítenie (amint ez Franciaországban történt), vagy pedig arra kényszerítenie, hogy politikai uralmát fenntartva se keresztezze a burzsoá anyagi érdekek érvényesülését (mint Angliában), a burzsoázia kénytelen-kelletlen vállalta a politikai harcot, a politikai létformát. Mihelyt azonban megszerezte a lehetőséget anyagi hatalmának korlátok nélküli kibontására, a politikai tevékenység teherré vált számára, amely most már csak akadályozta abban, hogy kiharcolt lehetőségeit érvényesíthesse. Esetenként hajlandónak mutatkozott tehát átengedni a politikát egy-egy olyan osztálynak vagy rétegnek, amely annak gyakorlására vállalkozott.

Ez legelőször és a legtisztább formában Franciaországban mutatkozott meg, s nem véletlenül. A francia burzsoázia – éppen a feudális ellenállása folytán – a legklasszikusabb, a legtisztább formában vívta meg a maga osztályharcát a megelőző társadalom vezető osztályával, s ennek eredményeként lényegében egyedül maradt a porondon tényleges gazdasági hatalommal rendelkező osztályként. Az angol burzsoázia még kompromisszumot kötött, és csak a francia burzsoázia magatartása mutatta meg utólag, hogy ez a kompromisszum mennyire nem kellett hogy nehezére essék. Csak a maga harcát teljes politikai győzelemre vívó francia burzsoázia volt az, amely „...bebizonyította, hogy az ő közérédekének, az ő saját osztályérédekének, az ő politikai hatalmának megvédéséért folyó harc neki, mint a magánüzlet zavarása, csak terhére van és ingerli”.⁸ Marx a „Broumaire”-ben azt is kimutatja, hogy a burzsoázia számára nem pusztán terhes, de számos esetben veszélyes is a maga uralmának tiszta formák közötti fenntartása. A burzsoázia a feudalizmussal csak úgy vívhatta meg a maga harcát, hogy a maga külön érdekeit általános érdekként hitte és tüntette fel. Amint azonban uralma tiszta formák között valósult meg, lelepleződött eszményeinek ideologikus volta. „Ösztönük sugallta, hogy a köztársaság betetőzi ugyan politikai uralmukat, de egyszersmind aláássa annak társadalmi alapját, mert most közvetítés nélkül kell a leigázott osztályokkal szemben állniok... A gyengeség érzése volt az, ami visszarettentette őket saját osztályuralmuk tiszta feltételeitől, s visszakívántatta velük annak tökéletlenebb, fejletlenebb és éppen ezért veszélytelenebb formáit.”⁹ Hogy a burzsoázia egyáltalában lemond-e azután saját politikai uralmáról, és ha igen, milyen formában, mindig az adott ország történelmileg adott konkrét osztályviszonyaitól függ. A bonapartista diktatúra a megoldás egyik – szélsőséges – formája. De annak formája, hogy a burzsoázia csupán politikai hatalmáról mond le társadalmi hatalmának érdekében: „...a burzsoázia bevallja, hogy saját érdeke követeli, hogy felmentsék őt az önkormányzás veszélye alól, hogy az ország nyugalmának helyreállításához mindenekelőtt az ő burzsoá parlamentjét kell nyugalomba helyezni; hogy a társadalmi hatalmának csorbítatlan megtartásához politikai hatalmának letörése szükséges; hogy a magánburzsoák csak azzal a feltétellel tudják továbbra is kizsákmányolni a többi osztályt és zavartalanul élvezni a tulajdont, a családot, a

vallást és a rendet, ha osztályuk a többi osztály mellett egyenlő politikai jelentéktelenségre van kárhozthatva; hogy pénzeszacskóját csak úgy mentheti meg, ha a koronát leütik fejről, s a kardot, melynek őt védelmeznie kell, egyúttal mint Damoklész-kardot saját feje fölé függesztik.”¹⁰

Amikor Engels 1866-ban azt írja Marxnak, hogy „a modern burzsoázia igazi vallása a bonapartizmus”,¹¹ akkor már bizonyos értelemben általánosítva használja a bonapartizmus fogalmát; itt kifejtett gondolatának éppen az a lényege, hogy *a burzsoázia ritkán képes rá, hogy egyedül uralkodjék*. A történelmi körülményektől függően nagyon sokszor megosztja vagy teljes egészében átadja a politikai uralom gyakorlását más rétegeknek vagy osztályoknak, például a régi feudális uralkodó rétegeknek, ha már biztosította, hogy azok gazdasági hatalmának növekedését nem korlátozhatják (sok esetben meg sem kísérelte átvenni ezektől a hatalmat: bismarcki Németország). Sőt – amint ezt a modern fejlődés mutatja – az is elfogadható a számára, ha a politikai vezetés proletárpartók kezébe kerül (szociáldemokrata kormányzat). Hogy ezt megengedheti magának, annak feltételeit – mint láttuk – polgári társadalom és politikai állam kettéválása teremti meg, aminek eredményeképpen a politikai hatalmat „normális” körülmények között sem közvetlenül a burzsoázia, hanem egy – ebben a „normális” esetben tőle közvetlenül függő – „függetlenített” apparátus gyakorolja. Az az eset, hogy a politikai hatalmat egy valóban *független* végrehajtó hatalomra ruházza, egy olyan – *szociálisan is elkülönülő* – rétegre, amelynek megélhetését csak az biztosítja, hogy a végrehajtó hatalmat képviseli – viszonylagosan ritka. Akkor jön létre, ha *van egy olyan réteg*, amelyik mintegy kiszorul a „polgári társadalomból”, de eredeténél, származásánál fogva (vagy pedig éppen az adott ország gazdasági helyzetéből következően) nem kíván és nem tud abba – egy alsóbb szinten – ismét integrálódni. Ilyen jellegű volt Louis Bonaparte December 10-i Társasága. Ennek a társaságnak a léte eredményezte, hogy Louis Bonaparte tényezője volt Franciaországnak, amelynek „polgári társadalmában” semmit az égvilágon nem jelentett és nem képviselt. „A December 10-i Társaság az *övé*, az ő műve volt, az ő legsajátabb gondolata. Amit máskülönben elsajátít, azt a viszonyok hatalma juttatja neki, amit máskülönben tesz, azt a viszonyok teszik érte, vagy pedig beéri mások tetteinek lemásolásá-

val.” „...A December 10-i Társaságnak mindaddig meg kellett maradnia Bonaparte magánhadseregeként, amíg nem sikerült neki a nyilvános hadsereget egy December 10-i Társasággá változtatnia.”¹² Az ilyen, a polgári (burzsoá) léttől elkülönülő társaságnak és vezérének óriási előnyei vannak a közönséges burzsoával szemben, s tegyük hozzá, a „közönséges” polgári politikussal szemben is, aki nyilvánvaló kapcsolatban, függőségi viszonyban van a burzsoáziával, előnye mindazokkal szemben tehát, akiknek – éppen a polgári életben betöltött funkciójuk folytán – meg kell őrizniök „hitelüket”. Bonaparténak – mondja Marx – „mint bohémnek, mint hercegi lumpenproletárnak, éppen az az előnye volt a burzsoá gazemberrel szemben, hogy a harcot aljas módon vívhatta”.¹³ Ez a réteg éppen azáltal és csak azáltal nyerhet funkciót a társadalomban, hogy a végrehajtó hatalom birtokosa lesz, megmaradása a hatalomban számára kenyérkérdés, lét vagy nemlét kérdése, éppen ezért önmagát *a burzsoáziával szemben is biztosítania kell* arra az esetre, ha netán a burzsoáziának nem lenne rá többé szüksége. A társaság „főnöke”, Bonaparte – hogy uralmát fenntarthassa – hatalmas előnyöket kell biztosítson e réteg számára, „kénytelen a társadalom valódi osztályai mellett egy mesterséges kasztot teremteni, amely számára Bonaparte rezsimjének fenntartása kenyérkérdéssé lesz”.¹⁴ Magának a politikailag uralkodó rétegnek tehát a burzsoáziával szemben is védelmeznie kell magát. „Bonaparte, mint a végrehajtó hatalom önállósult hatalma, úgy érzi, hogy ő van hivatva a »polgári rend« biztosítására. De ennek a polgári rendnek erőssége a középosztály. Ezért a középosztály képviselőjének tudja magát, és ilyen értelemben bocsát ki rendeleteket. De ő csak azáltal valaki, hogy e középosztály politikai hatalmát megtörte és naponta újra megtöri. Ezért a középosztály politikai és irodalmi hatalmának ellenfeléül tudja magát. De azzal, hogy a középosztály anyagi hatalmát oltalmazza, újra létrehozza annak politikai hatalmát. Ezért az ok életben tartandó, de az okozat, ahol csak mutatkozik, kiirtandó. De ez az ok és okozat némi összezavarása nélkül nem történhetik, mert a kölcsönhatásban mindkettő elveszti megkülönböztető ismérveit. Új rendeletek, amelyek elmoszák a határvonalat. Bonaparte egyúttal a burzsoáziával szemben a parasztok s általában a nép képviselőjének tudja magát, aki a polgári társadalmon belül az alsóbb néposztályokat akarja boldogítani. Új rendeletek, amelyek eleve elütik az »igazi

szocialistákat» a maguk kormányzati bölcsességétől. De Bonaparte mindenekelőtt a December 10-i Társaság főnökének, a lumpenproletariátus képviselőjének tudja magát, amelyhez ő maga, *entourage*-a, kormányzata és hadserege is tartozik, és amelynek mindenekelőtt az a fontos, hogy önmagával tegyen jót, és kaliforniai nyerevényeket húzzon ki az államkincstárból. S valóban a December 10-i Társaság főnökének bizonyul, rendeletekkel, rendeletek nélkül és rendeletek ellenére.¹⁵

A bonapartizmus a marxi analízis szerint a végrehajtó hatalom önállósulása, amennyiben ezt a hatalmat olyan *réteg* gyakorolja – szükség esetén fellépve a társadalom bármelyik osztályával szemben, bármelyik másik nevében –, amelynek nincsen semmiféle más funkciója magában a „polgári társadalomban”. Mégsem hiszem, hogy Marx analíziséből le lehetne vonni olyan következtetéseket, hogy szerinte a polgári társadalom előrehaladó folyamata az államhatalom, az államgépezet fokozatos „emancipációja” a társadalomtól. Marx elemzi a bürokrácia fokozatos kiépülését az abszolút monarchia korszakától a parlamentáris köztársaság korszakáig, s éppen azt állapítja meg, hogy „az abszolút monarchia alatt, az első forradalom idején, Napóleon alatt, a bürokrácia csak eszköz volt a burzsoázia osztályuralmának előkészítésére. A restauráció alatt, Lajos Fülöp alatt, a parlamentáris köztársaság alatt, a bürokrácia az uralkodó osztálynak az eszköze volt, bármennyire törekedett is önkényuralomra. – Csupán a második Bonaparte alatt *tűnik úgy* (kiemelés tőlem – V. M.), mintha az állam teljesen önállósult volna.”¹⁶ Látszatról van tehát csak szó, mert Bonaparte valójában meghatározott osztályt képvisel, „...az államhatalom nem lóg a levegőben. Bonaparte egy osztályt képvisel, mégpedig a francia társadalom legnépesebb osztályát, a *parcellás parasztokat*.”¹⁷ Olyan osztályt, amely csak részben osztály, csak annyiban, amennyiben létfeltételeik „életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják”¹⁸, amely azonban nem osztály és nem is lehet osztály annyiban, hogy „érdekeik azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetest”¹⁹. A végrehajtó hatalom önállósulása tehát csak azáltal jön létre, hogy egy önmagát képviselni nem képes félig-osztály képviselője.

Az a teória tehát,²⁰ mely szerint Marx fokozatosan – a Kommunista Kiáltványt lassan megtagadva – arra az álláspontra helyezkedett volna, hogy a burzsoá társadalom fejlődési tendenciája egyértelműen a végrehajtó hatalom önállósulásának irányába mutat, a „Brumaire”-rel nem alapozható meg; nem is igaz, amint a valóságban sem lehet ilyen tendenciának a kibontakozásáról beszélni a kapitalizmus történetében. E tendencia azokban a korszakokban jelentkezik – ezt a következtetést lehet levonni a „Brumaire”-ből –, amikor egyrészt a burzsoázia számára valamilyen oknál fogva kényelmetlenné, sőt veszélyessé lesz a politikai uralom gyakorlása, másrésztől kitermelődik egy olyan réteg, amelyik funkciótlan a „polgári társadalomban”, s éppen a végrehajtó hatalom gyakorlásával jut szerephez. De Marx szerint objektíve még ekkor is a polgári társadalom valamelyik osztályának érdekeit képviseli. Azt is kimutatta, miért egyezik bele a burzsoázia abba, hogy az így „függetlenné vált” végrehajtó hatalom szabad mozgásában, polgári hétköznapijainak szabad gyakorlásában korlátozza. Beletörődik ebbe a burzsoá, mert a söpredékkal szemben csak a proletariátust játszhatná ki. „Ahelyett, hogy hagyta magát a végrehajtó hatalom által újabb nyugtalanságok perspektívájával megfélemlíteni, inkább az osztályharcnak kellett volna egy kis játéktérrel engedni, hogy a végrehajtó hatalmat függő helyzetben tartsa. De nem érzett magában elég erőt arra, hogy a tűzzel játsszék.”²¹

A „Brumaire” igazi tanulsága tehát nem a végrehajtó hatalom önállósulásának tendenciája, hanem az a felismerés, hogy a burzsoázia esetenként szívesen adja át a politikai hatalom közvetlen gyakorlását más rétegeknek, olykor olyan rétegeknek is, amelyek csak önző anyagi érdekei érvényesülését teszik lehetővé, de polgári szabadságjogait erőteljesen megnyirbálják. Természetesen: ha módjában áll, a burzsoázia mindent megtesz azért, hogy a végrehajtó hatalomnak ez az „elszabadulása” ne következzen be.

Az elmondottak fényében nem szorul külön bizonyításra hogy a marxi bonapartizmusanalízis még részleteiben is alkalmas kiindulópontot jelent a fasiszta diktatúra elemzéséhez. Azt a következtetést is levonhatjuk, hogy Thalheimer és Trockij vitájában bizonyára Thalheimernek volt igaza; mert ha igaz is, hogy már a Brüning- és a Papen-kormány egy, az adott pillanatban megingathatatatlannak tűnő osztály-erőegyensúly kiaknázására épült, a fasiszmust megelőző, el-

női dekrétumok segítségével kormányzó kormányok korszakában a végrehajtó hatalom nem a hitleri „December 10-i Társaságra”, hanem a hagyományos uralkodó rétegekre és az alkotmányos erőszak-szervekre támaszkodott. Amint már mondtam azonban, e vita elemzését meglehetősen terméketlen feladatnak tekintem. S nem tartom szükségesnek azt sem, hogy a bonapartizmussémára épülő thalheimeri fasizmusanalízist a maga részleteiben értékeljem. Alapjában véve igazuk van R. Gripenburgnak és K. H. Tjadennak. Szerintük a thalheimeri elmélet alapvető hiányossága bizonyos merevsége; meghatározott konstansokkal dolgozik, s ennek eredményeként a bonapartizmusanalízist inkább sémaként használja fel a fasizmus mint jelenség leírására – az azonosságokat és a különbségeket keresve –, mintsem kiindulópontként, hogy segítségével a fasizmus *történetileg specifikus* momentumait feltárja. Innen adódik az analízis bizonyos történetietlensége: „A politikai-társadalmi fejlődésnek e modelljében mind az osztályokat konstituáló társadalmi-gazdasági antagonizmus, mind pedig az ökonómiai reprodukciónak és a közhatalomnak az elválása elvileg konstans módon tételezettek mint a polgári társadalom mindvégig jelen levő mozzanatai, változókként a társadalmi osztályok és rétegek politikai diszpozíciói szerepelnek, amelyek egy-szersmind variálják az »osztályok összviszonyát«, valamint – diszkontinuálisan – a közhatalom különös struktúrájának és különös funkcióinak változásait.”²² Maguk a fasizmust meghatározó mozzanatok nincsenek összefüggésbe hozva a társadalmi totalitás alapvető faktoraival, aminek eredményeként csak arra a kérdésre kapunk választ, hogy mi a fasizmus, de arra semmiképpen sem, hogy a kapitalizmus fejlődésének konkrétan mely stádiumaiban merülhet fel a fasizmusnak – mint a bonapartizmus modern változatának – reális veszélye. Ha ökonómiai reprodukció és közhatalom a burzsoá társadalomban mindvégig egyformán szemben állnak egymással, akkor a fasizmus bármikor kialakulhat, és nem csak speciális történelmi viszonyok terméke lehet. (Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy Thalheimer elmélete a fasizmus fenyegető hatalomra törésének korszakában keletkezett, s ennyiben jogosultan állott középpontjában a „milyen?”, nem pedig a „mikor lehetséges?” kérdése.) Ugyancsak ennek a leszűkített nézőpontnak az eredményeként nem kerül előtérbe a fasiszta bonapartizmus egyik legalapvetőbb specifikuma: a fa-

siszta vezéreknak nemcsak saját (Bonapartéénál sokkal „népesebb”) magánhadseregük igényeinek kielégítéséről kellett gondoskodniuk, hanem egy sokkal szélesebb körű tömegtámogatásról is.

A thalheimeri – bonapartizmusfogalomra épülő – fasizmusanalízis lényegi jogosultságát ennek ellenére alátámasztják a következő mozzanatok: kétségtelen, hogy a fasiszta hatalomátvétellel a burzsoázia kiadta a kezéből a közvetlen politikai uralmat, átadva egy, a „polgári társadalom” közvetlen reprodukciójából kiszorult rétegnek.²³ Kétségtelen továbbá, hogy a fasizmusban a végrehajtó hatalom teljesen önálló, független, a politika egészét meghatározó szerepre tett szert. *Ez a két összefüggő mozzanat teljesen jogosulttá teszi, hogy a fasizmust a bonapartizmus egy formájának tekintsük.* Azokkal az elképzelésekkel, melyek e két momentum fennforgását a fasiszta uralom idején tagadják, nem is érdemes vitába szállni. Tagadni azt, hogy Hitler és Mussolini az összes hagyományos polgári pártokat is megsemmisítve és törvényes korlátokat nem ismerve gyakorolták a maguk uralmát, csak a történelmi tények teljes semmibevételével sikerülhet. A kérdés nem is az, hogy vajon a burzsoázia legszélesebb köreinek volt-e módjuk beleszólni a fasiszta politikába, volt-e bármiféle institutionális jellegű biztosítékuk érdekeik képviselésére. Erre a kérdésre egészen egyértelmű nemmel felelhetünk. Azt a kérdést kell feltennünk, hogy a *nagyburzsoázia mértékadó, vezető személyiségeinek* módjukban állt-e a fasiszta rezsim politikájának irányítása vagy legalábbis befolyásolása, és milyen mértékben állt módjában. Erre a kérdésre már nem olyan egyértelmű a válasz, bár – mint látni fogjuk – azok az elképzelések, amelyek szerint a nagytőke közvetlenül mintegy diktálta volna a fasiszta vezér politikáját, melyek szerint Mussolini vagy Hitler csak bábok voltak a gazdasági hatalommal rendelkező nagytőkés rétegek kezében, ugyancsak leegyszerűsítik, sőt meghamisítják a tényleges viszonyokat. De még ha arra a végkövetkeztetésre jutnánk is, hogy a nagyburzsoázia vezető köreinek sem állt módjukban a fasiszta rezsim politikájának konkrét meghatározása, még ezzel sem tagadjuk, hogy a fasiszta rezsim politikája végső soron a nagyburzsoázia *érdekeit szolgálta* – ha kellett, a burzsoázia ellenében is.

Az olasz burzsoáziának mindenképpen érdekében állott, hogy politikai jogait, a polgári szabadságjogokat feláldozza gazdasági érdekeinek oltárán. Ennél nem is áldozott lényegesen többet. Mussolininek, mindaddig, amíg az ország szekerét nem kötötte véglegesen Hitleréhez, egyáltalában nem voltak olyan politikai célkitűzései, amelyek a burzsoázia partikuláris érdekeit bármiféle formában veszélyeztethették volna. A munkásmozgalom felszámolásával a tőkés felhalmozás útjából elhárította a korlátokat, beindított egy ipari fejlődést; ezáltal a gazdaság az eddig a termelésből kiszorult rétegek számára is tudott munkalehetőséget biztosítani, jelentősen csökkentve a tömegelégedetlenség forrásait. A beinduló gazdasági fejlődés még a munkásság életszínvonalának lassú emelkedését is lehetővé tette.

Nem meglepő: az olasz fasiszta diktatúra belső feszültségeit éppen az teremte meg, hogy *Mussolini nem volt képes a fasiszta mozgalom követeléseit kielégíteni*, nem volt képes a „permanens ellenforradalom” fenntartására. Az olasz fasizmus pusztá tagadás, nincsenek konkrét politikai célkitűzései (Németországban állandóan létező „feladat” egyrésről a zsidókérdés „megoldása”; másrésről a felkészülés az agresszív háborúra, majd annak fokozatos bevezetése és folytatása); az olasz fasizmus célja, amíg hatalomra nem kerül, maga a hatalom. Hatalomra kerülésével azonban nyilvánvalóvá lesz, hogy a mozgalomnak nincsenek többé politikai céljai, a végrehajtó hatalom gyakorlását megélhetésként, kenyérként viszont csak a mozgalom elenyésző kisebbsége számára képes biztosítani. Mussolini „December 10-i Társasága” túlságosan nagy volt ahhoz, semhogy tagjainak többsége közvetlen, tevőleges részese lehetett volna a végrehajtó hatalomnak. Mussolini kifejezetten törekszik is arra, hogy hatalmát konszolidálva *lehetőleg leépítse a mozgalmat*. Csakhogy ezzel olyan szituációt teremt, ahol a burzsoázia, ha érdekében áll, a fasiszta klikket bármikor menesztheti. Minden valószínűség szerint ezt felismerve bocsátkozott bele Mussolini az abesszin kalandba, ami két vonatkozásban is fordulatot hozott. Egyrésről maga a háború mint „nemzeti tett” ideig-óráig a fasiszta mozgalom igényeinek kielégítését szolgálta. Másrésről: a háború folytán Olaszország szembekerült nyugati szövetségeseivel, szinte teljesen elszigetelődött, s elszigeteltségéből csak a Né-

metországhoz való kapcsolatok rendezésével, a külpolitika új orientációjával törhetett ki. Ennek eredményeként azonban Mussolini mintegy felszámolta az olasz fasizmus „önmozgását”. Nem azért, mert a mozgalom állandó életben tartásához szükséges feszültséget mesterségesen tartotta fenn – ezt a német fasizmus vezetői is megtették –, hanem mert ez a mesterséges feszültségteremtés Olaszországban semmiféle ökonómiai funkciót nem szolgált (lévén az ipari fejlődés még az extenzív szakaszban, a munkásosztály életszínvonalának letörése nem tette elengedhetlenné, sőt szükségessé sem, hogy első sorban a hadiipart fejlessék), másrészt idegen érdekek szolgálatában állt. Az olasz fasizmus a Hitlerrel kötött szövetség által elvesztette „nemzeti” karakterét, ami azután lehetővé tette a széles körű *antifasiszta mozgalom – mint nemzeti ellenállás* – kibontakozását. Ez a legfőbb oka annak, hogy az olasz nép – a némettel ellentétben – tömegméretekben szembefordult a fasizmussal, s az antifasiszta harc sokkal nagyobb méreteket öltött, mint bármelyik másik olyan államban, amelyik a világháborúban Hitler szövetségesevé lett. Végül az olasz uralkodó osztályoknak sikerült is a fasiszta vezetést az ország külső fenyegetettségének pillanatában meneszteniük.

Ennek alapján kockáztatnám meg azt az állítást, hogy az olasz fasizmus sorsa, a fasiszta rezsim „tündöklése és bukása” nem „klasszikus” jellegű. Ha igaz az, amit a fasiszta mozgalommal kapcsolatosan a II. fejezetben elmondottunk, hogy ugyanis a nemzeten belüli partikularitások látszólagos felszámolása a „nemzetnek” mint partikularitásnak az összes többi nemzeti partikularitással való szembeállítása alapján történik meg, akkor a *fasizmusnak ahhoz, hogy a maga „klasszikus” útját járja végig, következetesen ragaszkodnia kell a partikuláris nemzeti érdekek védelméhez*. Ennek egyszersmind a feszültségteremtés funkcióját, a mozgalom állandó életben tartásának funkcióját is be kell töltenie: ami viszont, ha az országot más hatalmak részéről semmiféle valószínű veszély nem fenyegeti, csak az agresszív expanzió segítségével történhet. Ha azonban ez az agresszivitás eléggé nyilvánvalóan nem a saját, hanem más nemzetek partikuláris érdekeit képviseli, mint Olaszország esetében, akkor sikertelensége esetén hatása a kívánt hatás ellenkezőjébe fordul: nemhogy életben tartaná a mozgalmat, hanem teljesen megsemmisíti. Az olasz fasizmus előtt tehát – a hitleri Németországgal kötött szövetséget megelőzően – két

alternatíva állott: vagy lemond mindenféle agresszióról, s ebben az esetben egy széles tömeg támogatással nem rendelkező, alapján a reguláris jellegű fegyveres szervezetekre támaszkodó, a gazdasági hatalommal rendelkező osztályoktól közvetlenül függő közönséges diktatúrává alakul át (ez esetben azonban Mussolini és vezető klikkje sorsa közvetlenül a burzsoázia kezébe lett volna letéve), vagy az agresszív politikát idegen érdekek szolgálatába állítja.

Ha mindezek után nyilvánvalóvá lesz, hogy az olasz fasizmust nemcsak a létrejöttében szerepet játszó ökonomiai tényező specifikus – a korszak fejlett kapitalizmusát már nem jellemző – volta miatt, hanem – jórészt annak eredőjeként – történelmének egészét illetően sem tekintjük a fasizmus „klasszikus” típusának, akkor felfogásunkkal szemben felmerülhet az a módszertani kifogás, hogy immáron teljesen önkényesen bánunk a történelmi anyaggal: attól elvonatkoztatva kidolgoztuk a fasizmus „ideáltipikus” fogalmát, hogy ezen mérjük bármelyik konkrét rezsim „klasszikus” vagy ettől eltérő voltát. Minthogy nem szeretnék hosszasan módszertani fejtegetésekbe bocsátkozni, Marxra hivatkozom: Marx az ökonomiai fejlődést tekintve *egyedül* Angliát, a politikai fejlődést tekintve *egyedül* Franciaországot jelölte meg a kapitalista fejlődés klasszikus típusaként. Egészen röviden azonban indokolnám is, hogy eljárásom mennyiben nem önkényes. *Mindkét* fasiszta diktatúrának abból a közös sajátosságából indultunk ki, hogy széles tömegeket átfogó mozgalom formájában jött a világra, és arra támaszkodva szerezte meg hatalmát. Ha tömeg támogatását el nem veszítve kíván hatalmon maradni, valamiféle formában ki kell elégítenie azokat az igényeket és törekvéseket, amelyekre mozgalma épült. Ha erre már *nem törekszik*, vagy ezt a törekvését bármilyen oknál fogva *nem tudja tettekre váltani*, akkor valami mássá lesz, mint ami eredetileg volt. Az olasz fasizmus *fejlődése* nem klasszikus, de nem azért, mert a fasizmus fejlődéséről önkényesen kialakított elképzeléseinknek nem felel meg, hanem mert nem felel meg a rendszer fennmaradását szolgáló belső követelményeknek. A német fejlődést azért tekinthetjük – az olasszal szemben – klasszikusnak, mert módjában állott a rendszer lényegéből következő követelményeknek eleget tenni, belső „lehetőségeit” teljes egészében kibontani.

A NÉMET DIKTATÚRA

Amikor a náci rezsim, egyáltalában a náci mozgalom és a nagyburzsoázia viszonyát vizsgálják, rendszerint a már a hatalommegragadást megelőző korszakban a náci párt vezetői és a nagytőke képviselői között kialakuló kontaktusok elemzéséből indulnak ki. Akik a nagytőkésérdekek és a fasizmus együvé tartozását kívánják kimutatni, azt kutatják, milyen nyílt és titkos csatornákon keresztül áramlott a nagyburzsoázia pénzbeni támogatása a náci párt felé; akik pedig az ellenkezőjét szeretnék bizonyítani, azon fáradoznak, hogy kimutassák: a nagyburzsoáziának csak egy szűk, nem is mindig a legalapvetőbb, a legmértékadóbb köre volt az, amelyik Hitleréket támogatta, a többség legalábbis a semlegesség álláspontjára helyezkedett. Kötetek százai születtek erről a témáról. Úgy vélem azonban, hogy ezeknek az empirikus bizonyítékoknak és ellenbizonyítékoknak a feltárása bizonyos burzsoá körök és személyiségek konkrét felelősségének, felelőssége mértékének megállapítására alkalmas ugyan, a teoretikus problémák megválaszolására azonban semmiképpen sem. Bizonyítsuk bár be, hogy a német nagyburzsoázia a maga egészében és egyértelműen a fasisztákat támogatta, hatalomra kerülésük előtt, alatt és után egyformán, ezzel nem azt bizonyítottuk, hogy a fasizmus a nagyburzsoázia érdekeit szolgálta, hanem csupán azt, hogy felelős volt a fasizmus létrejöttéért, hatalomra kerüléséért és fennmaradásáért. Amit azonban ezekkel az eszközökkel – az osztályra, nem pedig a személyekre vonatkoztatottan – nem kell külön bizonyítani. Mert még ha személy szerint senki sem támogatta volna közülük Hitleréket, a felelősség alól akkor sem bújhatnának ki: a nagyburzsoázia a tőkés Németország gazdaságilag vezető osztálya volt és maradt.

A kérdést, hogy a német nagyburzsoázia érdekeinek megfelelt-e a fasizmus vagy sem, kizárólag azon az alapon lehet eldönteni, ha Németország ökonomiai és szociális helyzetét elemezzük a fasizmus korszakában és e korszak lezárulása után. Ha a gazdasági fejlődés további kibontakozását elősegítette, ha hozzájárult ahhoz, hogy az ország kilábaljon abból az osztályadalmi krízisből, amelyet az extenzív növekedés korszakának lezárulása eredményezett, akkor ezzel minden kétséget kizáróan a német nagytőke érdekeit szolgálta, mint-hogy a tulajdonviszonyok alapjait a fasiszta uralom nem érintette. A

fasiszta (a náci) mozgalom – meglehetősen ködös formák között jelentkező – antikapitalizmusa még eredeti formájában sem jelentette a tulajdonviszonyok tényleges megváltoztatását: a nemzetközi „zsidó” tőke elleni radikális szílamok, amelyek – eltekintve a párton belüli, eredetileg jelentős befolyását fokozatosan elvesztő Strasser-csoporttól – mindig a „produktív” tőke támogatásával kapcsolódtak össze, a „nemzeti” program részét képezték, a kispolgárság irreális törekvéseit tükrözték, s egyáltalában nem tartalmazták a tulajdonviszonyok megváltoztatásának gondolatát, még tényleges korlátozásának gondolatát is csak igen kevésbé. A gyakorlatban pedig az égvilágon semmi nem történt ebben a vonatkozásban. Bizonyos tőkés érdekek „korlátozása” – há történt ilyesmi – semmi egyebet nem jelentett, mint a tőkés verseny állami szabályozását, tehát azt, ami a tőkés fejlődés nemzetközi tendenciája s a német nagytőke vezető köreinek kifejezett célja volt.

Az állam beavatkozása a gazdaságba, ami a modern jóléti állam manipulált gazdaságának is alapját képezi, a fasiszta diktatúra körülményei között is kétféle módon történhet. Az állami végrehajtó hatalom és a tőkés szövetségek, a legbefolyásosabb tőkés körök képviselői szerveinek megegyezése útján, valamint úgy, hogy a végrehajtó hatalom a tőkés, a tőkés szervezetek ellenére hajtja végre intézkedéseit, és szabja meg az állam gazdaságpolitikáját általában is.

Nos, a náci rezsim első három évét, a válság leküzdésének periódusát nagyjából és egészében az első forma jellemzi. 1936-tól kezdve azonban a második megoldás kerül előtérbe: a náci állam a *hagyományos német iparágak vezető köreinek akarata ellenére* folytatja immáron nem egyszerűen a fegyverkezési politikát, amit eddig is követett (a vezető tőkés körök beleegyezésével és támogatásával), hanem a gazdaság olyan átállítását, melynek következtében Németország számára nem pusztán lehetővé, hanem életkérdéssé, szükségessé vált a kifejezetten rablőháború folytatása. (A „rablót” itt a szó legszorosabb értelmében kell érteni.)²⁴

Az 1933–1936-os periódusban a fasiszmus politikai célkitűzései és a német tőkés gazdaság alapvető érdekei lényegében egybeestek. Nem lehet vitás, hogy Hitler kezdettől fogva háborús terveket szőtt, s ennek megfelelően kívánta a német ipar fejlődését is befolyásolni. Ha hatalomra jutásának kezdeti szakaszában voltak is olyan hosszabb-

rövidebb periódusok, melyeknek során kifelé a rezsim békés szándékait hirdette, ennek mindig kifejezetten taktikai okai voltak. A háborús szándékok kezdeti gazdasági következményeivel azonban még a német burzsoázia legkevésbé agresszív körei is elégedettek lehettek: nem volt ugyanis másról szó, mint egyrészt a Reichswehr – a versailles-i szerződést megszegő – fejlesztéséről, ami ugyanakkor még meg sem haladta az ország normális védelmi erejének fejlesztéséhez szükséges mértéket, s ezt a német uralkodó körök természetesen örömmel fogadták, másrészt – ennek megfelelően – a hadiipar „normális” szintre történő felfuttatásáról, ami egyben faktora volt a gazdasági válság leküzdésének is. 1933-ban ugyan a munkanélküliség megszüntetését célzó állami építkezések még nagyobb szerepet játszottak az ipari fellendülés beindításában, mint a kifejezetten hadiipari termelés, ugyanakkor a nagy állami építkezések, elsősorban az autópályák építése legalább annyira megfelelt a háborús célkitűzéseknek, és szükséges volt a háborúra való felkészülésben, mint a hadiipar beindítása és a Reichswehr kiépítése.

Hitlert és a náci vezéreket eközben semmi más nem érdekelt, mint egyrészt a tömegek szociális helyzetének gyors és látványos javítása (aminek alapvető eszköze volt a teljes foglalkoztatottság megteremtése) a rendszer tömegtámogatásának fenntartása és kiszélesítése céljából, másrészt pedig – mint fő cél – az ország katonai erejének fokozása. Hogy ezt a gazdaság milyen módon teljesíti, hogy vannak-e ésszerű lehetőségei e tervek megvalósításának, az a náci rezsim politikusait a legkevésbé sem érdekelt. Csakhogy a náci politika ezen követelményeinek kielégítése *egyértelműen* egybeesett a tőkés fejlődés érdekeivel.

Hjalmar Schacht, az 1933–1936-os periódus teljhatalmú gazdasági „Führer”-je a német fináncburzsoázia képviselője volt.²⁵ A háború után írott könyveiben²⁶ – melyeknek alapvető célja természetesen az, hogy tisztára mossa magát – azt bizonygatja, hogy az általa bevezetett intézkedések nem szükségképpen vezettek háborús gazdálkodáshoz, sőt a német tőkés gazdaság békés stabilitásának elengedhetetlen feltételét képezték. Ebben a vonatkozásban hitelt is kell adnunk szavainak. Nem az az érdekes, hogy Schacht szerint Hitler ebben az időszakban még semmi jelét sem mutatta annak, hogy háborúra készül, továbbá hogy szerinte a háborús felkészülés még egyáltalán nem

indult meg. Ez természetesen nem igaz. Kétségtelenül igaz viszont az, hogy a Schacht által bevezetett gazdasági rendszabályok, az erőskezü állami beavatkozás a tőkés gazdaságba önmagában nemcsak a hadigazdálkodásra, hanem a kapitalizmus intenzív fejlődési szakaszának megfelelő, irányított tőkés gazdálkodásra való átmenet első lépéseit is jelenthették. A dolog igazsága nem Schacht fejtegetéseiből, illetőleg nem elsősorban abból válik világossá. A tényt mindenekelőtt az igazolja, hogy a schachti rendszabályok lényegében megegyeznek a Roosevelttel által bevezetettekkel. A válságból való kilábalás kulcskérdése a munkanélküliség felszámolása, azaz a termelés beindítása, ami egyben biztosítéka annak, hogy a megtermelt áruk iránt fizetőképes kereslet keletkezzék. Ezt mind Amerikában Roosevelttel, mind pedig Németországban Schacht úgy éri el (pontosabban a folyamatot úgy indítja be), hogy részben jelentős állami beruházásokat finanszíroz, részben pedig a magántőkés gazdaságot jelentős hitelekhez juttatja. Tehát mindenekelőtt a pénzügyi politikában történtek olyan változtatások, amelyek közvetlenül a válság leküzdését eredményezték, de mégsem csupán átmeneti intézkedések voltak. Bevezetésükkel a tőkés gazdaság és az állam viszonya egyszer s mindenkorra megváltozott. Amit Schacht az általa bevezetett pénzügyi politika névumaként jelöl meg, szinte szóról szóra érvényes a New Deal vonatkozásában is: „Eddig a jegybank feladata abban állt, hogy alkalmazkodjék a gazdaság folyamataihoz. Ha az élénk, nagy forgalmú gazdaságnak sok pénzre volt szüksége, akkor a jegybank pénzt adott ki. Ha a gazdaság visszaesett, akkor bevont pénzt. A gazdaság kísérője volt, most vezetőjévé kellett hogy váljék. Ha eddig már meglevő forgalmazandó árukra adott ki pénzt, akkor most olyan árukra kellett pénzt adnia, amelyek csak a jövőben lesznek forgalmazhatókká.” Addig az állami pénzgazdálkodás érinthetetlen tabuja volt, hogy „nem szabad több pénzt kiadni, mint amennyi árut megtermeltek”.²⁷ Ezt a tabut minden tőkés állam félretolta. Ez az „inflációs” politika azonban nem csupán az állam pénzügyi beavatkozását követeli meg: igen szigorú rendszabályokkal korlátozni kell a tőkés gazdaság automatikus működését. A fedezet nélküli pénzkibocsátás csak akkor nem vezet valóban inflációhoz, ha a legszigorúbban ellenőrzik a kibocsátott hitel felhasználását, ha az állam erélyesen beavatkozik a külkereskedelembé, a devizagazdálkodásba stb. Mindez mind a két „kísérletre”, a New

Dealre és a náci gazdaságpolitikára egyaránt jellemző. És kétségtelen, hogy ennek feltételeit – Amerikával szemben, ahol a már megválasztott elnök teljhatalmú úr volt – Németországban a weimari rendszer feltételei nem biztosították.

Már az 1933–1936-os korszakban sem volt szó azonban arról, hogy a vezető tőkés köröknek beleszólásuk lett volna a politika egészének alakulásába. A politikai kulcspozíciókat olyan náci vezérek töltötték be, akiknek semmiféle szorosabb kapcsolatuk a nagytőkés körökkel nem volt. Schacht, a gazdaságpolitikai kulcspozíciók birtokosa sem szólhatott bele az ország bel- és külpolitikájába. De erre a tőkés köröknek nem is volt igényük: mindaz, ami 1936-ig történt, tökéletesen megfelelt érdekeiknek.

Az 1936-ot megelőző periódusban született meg a mezőgazdaság – de mindenekelőtt a parasztság – problémáit megoldani hivatott „Erbhofgesetz” is, még 1933 őszén. Az állam itt is erőteljesen beavatkozott a gazdaság szabad fejlődésébe. Ez a lépés azonban már önmagában is az expanzív, hódító politika kialakításának irányába állította át a német gazdaságot. Az első olyan intézkedés, amelyik már egyértelműen mutatja, hogy a fasiszta állam a politikai követelményeket tartja elsődlegeseknek az ökonomiaiakkal szemben. Az 1933-as „Erbhofgesetz”, amikor megvédi a kis- és középparaszti birtokokat, amikor megszünteti a birtokos parasztság létbizonytalanságát, a parasztfiatalságot az első fiúk kivételével kiszorítja a mezőgazdaságból. A teljes foglalkoztatottság fokozatos megteremtése természetesen ezek számára is biztosított munkalehetőséget. De életproblémáik megoldásának nem ez volt az elsődleges útja, s ezt a megoldást tömegméretekben nem is fogadták volna el: nem ezt az ígéretet kapták. Ebből a rétegből rekrutálódik a Waffen-SS, amelynek tagjai a majdan meghódítandó szláv földterületek birtokosaivá kell legyenek. Ezzel nemcsak a hódító háború egyik forrása teremődik meg, hanem kifejezetten olyan hódító háborúé, amelynek célja a meghódítandó területek eredeti lakosságának kiirtása és rabszolgasorba döntése. Az agrárproblémák megoldása eszerint már az új periódus irányába mutat, anélkül azonban, hogy ez a nagyburzsoázia érdekeit a legcsekélyebb módon is érintené. (A porosz junkerság érdekeit ugyancsak tiszteletben tartják: egyetlen ujjal sem nyúlnak a nagybirtokokhoz.)

1936-ra mindazok az alapvető gazdasági problémák, amelyek a náci hatalomátvételtől szinte megoldhatatlannak tűntek, megoldódtak, Németország beállhat a normális gazdasági fejlődés trendvonáiba. Ehhez azonban egyrészt arra van szükség, hogy az ország bekapcsolódjék a normális világkereskedelembé, lévén nyersanyag-szegény ország, ipari termékeket exportáljon, hogy cserébe beszerezze a nélkülözhetetlen nyersanyagokat. Másrészt pedig arra, hogy a lakosság szükségleteinek kielégítését *állandóan* növekvő mértékben tegye lehetővé, ezáltal biztosítva a piacot a fejlődő gazdaság termékeinek. A Harmadik Birodalom „új rendje” azonban a New Deallel ellentétben erre nem adott teret. Volt egy olyan gazdaságpolitikailag alapvető mozzanat ugyanis, melynek vonatkozásában a két kísérlet során homlokegyenest ellenkező megoldást választottak. A gazdaság beindítása mindenképpen feltételezte, hogy a megtermelt áruk keresletre is találjanak. A munkanélküliség megszüntetése, illetve jelentős csökkentése – ami a kapitalizmus történetében először történt „mesterséges” úton – kezdetben mindkét országban biztosította a kereslet növekedését. Minthogy a munkanélküliség Németországban sokkal rohamosabban csökkent (már '33-ban egyharmaddal!), mint Amerikában, a náci uralom első három-négy évében a fizetőképes kereslet is rohamosan növekedett, anélkül hogy a dolgozók reálbérének emelkednie kellett volna.²⁸ A teljes foglalkoztatottság megteremtésével azonban Németország fejlődő iparának csak a haditermelésre való egyértelmű áttérés biztosíthatott piacot. Az amerikai New Deal egyik alapvető mozzanatát képezte a legkülönbözőbb szociális rétegek életlehetőségeinek állami támogatással való biztosítása (például öregségi biztosítás), s ami még fontosabb, a reformista szakszervezeti mozgalom politikai támogatása (Roosevelt biztosítja az Egyesült Államokban a szakszervezetek jogainak tényleges érvényesülését). Ott a megtermelt áruk iránti kereslet állandóságát ezen keresztül biztosították. A náciizmussal szemben megsemmisítette a munkásosztály minden érdekképviselői szervét, s így az egyes tőkés senki sem kényszeríthette arra, hogy alkalmazottainak bérét emelje.

Ennélfogva 1936-ban, a lényegében teljes foglalkoztatottság megteremtésével a gazdaságpolitika, illetve kifejezetten az iparpolitika sorsdöntő jelentőségű választás előtt állott. Az egyik lehetőség a fegyverkezés ütemének „normális” szinten tartása (a hadsereg ekkor-

ra már védelmi szempontból „normális” ütemű fegyverkezés mellett is megfelelt a korszerű követelményeknek), az ipar átállítása fogyasztási javak termelésére, olyan beruházások finanszírozása, melyek a békés termelést segítik elő. Ez esetben az ipar exportképessé lesz, és importigénye sem növekszik olyan mértékben, hogy felborulna az ország külkereskedelmi mérlege.

A másik lehetőség: a fegyverkezés erőteljes ütemű fokozása.

Schacht, tehát a német nagytőke, mindenekelőtt annak vezető szárnya, a vas- és acélipar az első megoldást kívánja választani. Bizonyára nem gondolták át e választás *minden* következményét, így elsősorban azt sem, hogy ez esetben szociális vonatkozásokban is követni kell a New Deal útját: jelentős tőkéshaszonról kell lemondani a lakosság szükségleteinek egyre magasabb szinten történő kielégítése érdekében. A nagyburzsoáziának azonban még ezt átgondolva is a békés út választása lett volna az érdeke. Igaz, hogy az amerikai nagytőkésnek jelentős egyéni haszonról kell lemondania alkalmazottai javára, míg a kialakuló náci gazdaság erre nem kényszeríti a tőkéseket. Ezzel szemben az amerikai út egyértelműen megoldást jelentett a liberális kapitalizmus válságából – s a tőkésosztálynak mint osztálynak e megoldás fellelése volt az alapvető érdeke –, míg a fasizmus útja szükségképpen csak átmeneti lehetett.

A náci vezető réteg ezzel szemben csak a hadiipar fejlesztésének útját választhatta. Miért?

Semmiféle olyan magyarázat nem fogadható el, amelyik ideológiai okokra, Hitler és csoportja szovjetellenességére, Hitler személyes világpolitikai aspirációira stb. hivatkozik. Az ilyen magyarázatok néhány személy vagy egy mozgalom fanatizmusával szeretnék magyarázni az eseményeket, s megfedkeznek arról, hogy Hitler személy szerint is, és vezető klikkjének szinte minden egyes tagja, milyen könnyűszerrel dobta oda bármikor meggyőződését, ha érdekei úgy kívánták. S ha igaz is az, hogy a náci vezérek között lámpással is nehezen lehetett olyat találni, aki szakértőnek lett volna tekinthető gazdasági kérdésekben, nevetséges lenne őket olyan közönséges hülyéknek feltüntetni, akik nem képesek belátni a gazdasági szakértők napnál is világosabb érveinek igazságát. Aki a náci vezetőket közönséges idiótáknak tekinti, megfedkezik arról, hogy milyen ragyogó politikusoknak bizonyultak a hatalomátvételt megelőzően és a hata-

lomátvételt követő időszakban az összes ellenfél hallatlanul gyors felszámolásában. S az olyan magyarázatok is enyhén szólva gyermekdednek tűnnek, amelyek arra hivatkoznak, hogy az 1936-ot megelőző sikereik folytán fejükbe szállt a dicsőség, és ettől kezdve azt hitték, minden sikerülni fog, amibe belekezdnek. Nemcsak meggyőzőbb, de egyszerűbb is az olyan magyarázat, amelyik a náci klikk érdekeivel magyarázza az események menetét, Hitler 1936-os döntését.

Mit jelentett volna a náci rezsim számára 1936-ban Németország bekapcsolódása a békés világkereskedelembé és az átállás az életszínvonal emelésének politikájára? Egyértelműen azt, hogy történelmi küldetésüket teljesítették. Mi indokolhatta volna a totális diktatúra fenntartását olyan körülmények között, amikor a lakosság széles rétegeinek anyagi szükségleteit a gazdaság kielégíteni törekszik? Ha nincsen már munkanélküliség, és az életszínvonal állandóan emelkedik? A burzsoázia számára ilyen körülmények között sokkal kényelmesebb lett volna visszatérni a parlamentáris szisztémához, mint-hogy pedig a fasiszta tömegmozgalom lába alól kicsúszott volna a talaj, nem lett volna semmilyen erő, amelyik a náci klikket megvédhette volna. Meg vagyok arról győződve, hogy a német nacionalizmus, a német nép kétségtelenül meglevő sértettsége a megalázó versailles-i feltételek miatt önmagában nem lett volna képes a náci mozgalom fenntartására, ha a legszélesebb rétegek anyagi szükségletei kielégítettek. A nácioknak tehát életérdekük volt, hogy mesterségesen fenntartsák a feszültséget, olyan szituációt teremtsenek, ahonnan már nincsen visszaút. Számukra ugyanis politikai hatalmuk elvesztése egyenlő lett volna megsemmisülésükkel: 1936-ig még semmiféle formában sem beszélhetünk arról, hogy a náci vezető réteg beépült volna a gazdaságilag uralkodó osztályba, gazdasági hatalomra tett volna szert; hogy módjában állott volna visszavonulni a politikától, mint a közönséges burzsoáziának, anélkül hogy ezzel anyagi érdekeit a legcsekélyebb károsodás is érte volna.

A fegyverkezés és a háborús felkészülés politikája azt jelentette, hogy a lakosság életszínvonala még a teljes foglalkoztatottság mellett is alacsony szinten volt tartható, fenntartható tehát az a feszültségforrás, amely a tömegek szemében – a náci „bizonyították ezt be” nekik – egyértelműen csak háborúval oldható meg. A náci rezsim belső dinamizmusa szükségképpen a fegyverkezés és a háború irányába

mutatott, és ennek a belső szükségletnek sikerült érvényt szereznie egy olyan pillanatban is, amikor a nagytőkés osztály szemszögéből nézve „történelmi küldetését” már teljesítette.

Mi kövekezett a haditermelésre való átállásból? A hadiipar eladhatatlan árut termel, pontosabban: olyan árut, amelyet tőle az állam vásárol meg. Ennek eredményeként egyrészt az állam teljesen eladósodik (Schacht egészen pontosan felismerte azt a pillanatot, amelytől kezdve az inflációs politika folytatása már katasztrófához vezet), másrészt a gazdaság nem tudja importálni azokat a nyersanyagokat, amelyek magának a hadiiparnak a fejlesztéséhez is elengedhetetlenek. Hogy ne jöjjön létre olyan rövidzárlat, amelynek eredményeként a hadiipar fejlesztése magának a hadiiparnak a fejlődését is akadályozza, Németországnak bármilyen elő kell állítania a rendelkezésre álló nyersanyagokból a hiányzó árucikkeket, mindennekelőtt a gumit. „A fegyverkezés csökkentése nélkül az 1936-os külkereskedelmi válság csak azáltal volt feltartóztatható, hogy a hazai nyersanyaggyártást erőszakosan fokozták” – írja Mason.²⁹ A nyersanyagtermelés erőszakos fokozása azonban az állam adósságait még nagyobb ütemben növelte. Az állam minden árat hajlandó volt megfizetni a most kibontakozó műanyagiparnak, hogy a hiányzó nyersanyagokat pótolhassa. De nemcsak az új, kémiai iparágak erőszakos fejlesztését követelte meg a fegyverkezési politika. Megkövetelte a hagyományos nyersanyagok nem gazdaságos előállítását is. A hadiipar nyersanyagszükségleteit, lévén hogy az exportképtelenség miatt devizahiány állott elő, a lehető legteljesebben belső erőforrásokból kellett fedezni. Így például a náci megkövetelték, hogy olyan vasércet is felhasználjanak, amelynek kiaknázása csak a világpiaci árak sokszorosáért tette lehetővé a nyersanyagtermelést (eredetileg ennek, a gazdaságosan kiaknázhatatlan vasércnek a feldolgozására alakult meg a Hermann Göring Werke).

A Hjalmar Schacht helyébe a gazdaság Führerének pozíciójába kerülő, a gazdasági kérdésekhez mit sem értő Göring következetesen képviselte azt a „gazdaságpolitikai” vonalat, mely szerint semmi más szempont nincsen, mint a felkészülés a háborúra. A gazdaságosság követelménye egyáltalán nem is létezett többé.

Miért fogadták el a nagybuzsoázia vezető körei ezt a gazdaságpolitikát? Azt válaszolhatnánk, hogy a másik, az amerikai út „választá-

sa", ha – történelmi perspektívában – megfelel is a burzsoázia osztályérdekeinek, nem kényszeríthető rá minden további nélkül az egyes tőkésekre, akik magánérdekeiket – krízisszituációt kivéve – természetesen elébe helyezik az osztóke érdekeinek. Roosevelt nehezen kivívott sikeréhez éppen az járult hozzá, hogy a válság teremtette mélypontról kínálta kiutat. Németország vonatkozásában a kérdés mégis rosszul van feltéve. Az 1933–1936-os időszakban a nagytőkés körök csak a gazdaság- és szociálpolitikába szóltak bele, a bel- és külpolitika összes kulcspozícióit átengedték a náciknak, s 1936-ra olyan helyzet alakult ki, hogy a nácik már megengedhették maguknak: a gazdaságpolitika területén szembeszegüljenek a nagyburzsoáziával. Minthogy a burzsoázia a náci hatalom első éveiben önként lemondott a politikába való beleszólásról, a későbbiekben már a lehetőségét is elvesztette annak, hogy beleszóljon. 1936-ban a nagyburzsoáziának már nem volt eszköze ahhoz, hogy szembeforduljon a végrehajtó hatalom birtokosaival; azok népszerűsége, éppen a '33–'36-os gazdaságpolitikai sikerek eredményeként, még csak fokozódott '33-hoz képest. (Nem jelentéktelen mozzanat, hogy a '33-ban semleges és gyenge Reichswehr '36-ban már erős, és vezetőinek jelentős része szimpatizál a nácikkal.) A burzsoázia beletörődött tehát abba, hogy a rezsim hozzáfogjon ahhoz a fegyverkezési politikához, amelytől már nem volt és nem is lehetett visszaút. Beletörődött annál is inkább, mert bár jórészt tisztában volt vele, hogy katasztrófa politika, tisztában volt ugyanis azzal, hogy a rohamos ütemű fegyverkezés korábban kényszerítheti ki a háború kirobbantását, mint hogy az győzelemmel kecsegtessen (így is történt), de közvetlenül mégis megfelelt anyagi érdekeinek, legalábbis a legfontosabb iparágak esetében.

Ettől a pillanattól fogva nem volt szó többé arról, hogy a burzsoázia mint osztály közvetlenül képviselhetné volna a maga érdekeit. Mint-hogy a gazdasági döntések a náci vezérek kezében voltak, és a legfőbb, szinte kizárólagos megrendelővé az állam lett, az egyes tőkéscsoportok között kiéleződött a verseny, nem a piac meghódításáért – a szabad piac lehetőségei igen szűkre szabtak voltak –, hanem az állami megrendelésekért. Csak azok a tőkés körök jártak rosszul, amelyek nem tudtak átállni a hadiipari termelésre, elsősorban a fogyasztási cikkek termelő iparágak tőkései. Mindazok, akik hozzájutottak állami megrendelésekhez, óriási jövedelmekre tehettek szert,

hiszen az állam – mind mondottuk – minden árat hajlandó volt megfizetni a fegyverkezés fokozása érdekében. Elsősorban természetesen az új, kémiai iparágak profitja nőtt meg ugrásszerűen, s ennek következtében jelentős átalakulás ment végbe a különböző tőkeérdekeltségek közötti viszonyban: míg a náciizmus hatalomra jutása előtt a német tőke egyértelmű vezető rétege a vas- és acélipar volt, a háborút közvetlenül megelőző és a háborús évek során a kémiai ipar tőkeereje már vetekedett vele. A náci program eredményeként tehát a német ipar szerkezetében jelentős változások mentek végbe. Ezek is szerepet játszottak abban, hogy a mai német kapitalizmus gazdasági tekintetben vezető tőkés országgá vált Európában. „...a szövetségi köztársaság sok nagyvállalkozásának gazdasági hatalmi helyzete a fegyverkezési és háborús gazdaság korszakában gyökerezik”³⁰ – írja Grosser.

Ha tehát voltak is olyan tőkés körök, amelyek közvetlen anyagi vonatkozásban is vesztesei voltak a náci rezsim fékevesztett fegyverkezési politikájának, a burzsoázia legjelentősebb részének közvetlen érdekeit ez a politika nem károsította. Jövedelmeik ugrásszerűen megnövekedtek; mint Grosser kimutatja, az ipar jövedelme az 1936 utáni korszakban sokkal jelentősebb mértékben nőtt meg, mint maga a nemzeti jövedelem és mint az alkalmazottak jövedelme.³¹ A burzsoázia készséggel lemondott tehát arról, hogy beleszóljon a politikába: politikai hatalmának elvesztése gazdasági hatalmának óriási mértékű növekedésével járt, nem is beszélve arról, hogy saját területén, saját vállalatait illetően minden egyes tőkés, minden egyes tőkéscsoport teljhatalmú úr volt és maradt. Németországban nem az osztóke érdekei érvényesültek, pontosabban a gazdaság működésének náci korszakbeli mechanizmusa történelmileg nem jelenthette a burzsoázia alapvető érdekeinek megfelelő struktúrát – azaz az intenzív periódus stabil mechanizmusának modelljét. Itt az adott pillanatban a politikai hatalmat kezében tartó csoport érdekei mellett az egymással minden eddiginél élesebb versenyt folytató egyes tőkések érdekei elégülhettek ki. Mint Mason írja, „a kapitalista versenynek ez a szélesedése és élesedése fokozta az ipar gazdaságpolitikai hatalmának szétforgácsolódását... A kapitalista gazdasági rendszer kollektív érdekei 1936–1939-ben lépésről lépésre feloldódtak a cégegoizmusok pusztuló felhalmozódásában.”³² Az állami beavatkozás politikája a fa-

siszta rezsimben erőteljesebben bontakozott ki, mint a modern, manipulált kapitalizmusban; csak hogy míg az utóbbi esetében az állami beavatkozás lényegében a tőkéscsoportok érdek-összehangolását jelenti az össztőkés érdekek védelmében, addig a fasiszta állam beavatkozása a gazdaságba *nem a gazdasági szféra érdekei által meghatározott politika beavatkozását jelenti, nem a tőkés magánérdekek összehangolására, hanem az azok közötti antagonizmusok kijátszására épül.* A fasiszta rezsime a náci vezető réteg politikai érdekeit úgy érvényesítette, hogy az ökonomiai szférában nagymértékben elősegítette a kapitalista konkurencia természetzerű kibontakozását. Az a paradox szituáció jött tehát létre, hogy az amerikai nagyburzsoá kormányzat sokkal inkább korlátozta a *napi tőkésérdekek* érvényesülését, mint a nagyburzsoáziától sokkal függetlenebb fasiszta vezető réteg. Azonban éppen ezáltal az amerikai New Deal sokkal egyértelműbben képviselte a *burzsoázia mint osztály történelmi érdekeit* a fasiszmusnál, amelynek a napi tőkésérdekek melletti katasztrófához vezető kiállása elsősorban az uralmon lévő csoport hatalmi érdekeit szolgálta.

A tisztán a politikai vezetés politikai érdekei által determinált '36-os fordulattal létrejött a politikának és gazdaságnak egy olyan viszonya, amelyről Tim Mason joggal állapítja meg, hogy teljesen egyedülálló a kapitalizmusnak az ipari forradalom óta lezajlott történelmében. *Létrejön a politika abszolút primátusa a gazdaság összérdeke felett.* Hogy létrejöhetett, abban – mint láttuk – jelentős szerepet játszott az a tény, hogy a politika a magángazdasági érdekek érvényesülését messzemenően elősegítette: pontosabban – minthogy mindig voltak nem jelentéktelen olyan burzsoá körök, amelyeknek a számára hallatlan profitszerzési lehetőségeket biztosított – megakadályozta a burzsoázia összérdekeinek érvényesítését.

A politikának ez a primátusa azonban nem jelentette azt, hogy a politikának nap mint nap kellett a gazdaságra ráerőltetnie a maga követelményeit. A fordulat magát a *gazdaságot* állította át abban a formában, hogy végrehajtása után már önmozgása is a politika követelményeinek kielégítése irányába hajtotta. 1936-os könyvében Tasca ezt a következőképpen fogalmazta meg, némi túlzással talán „fasiszta gazdaságnak” nevezve a létrejött ökonomiai szisztémát: „A fasiszta gazdaság a háború irányában »tervezett és zárt« gazdaság. Az önköltségnek, a konkurenciának (ez csak nemzetgazdasági és nem magán-

gazdasági szinten igaz – V. M.), sőt magának a profitnak általában semmiféle döntő funkciója nincsen benne, a háború előkészítésének politikai célja minden gazdasági megfontolás felett áll, és a gazdaságnak ebből következő organizációja a maga részéről nem szolgálhat semmi más célt, mint ezt.”³³ „A fasiszmusban az állam nemcsak egyszerűen a privát tőkés helyére lép mint a gazdaság szervezője, hanem rá is kényszeríti a magántőkére mindenekelőtt a maga politikai terveit. A fasiszmus tulajdonképpen területe a hatalomé, nem pedig a profité.”³⁴ Ha hatalom és profit ilyen merev szembeállításával nem is lehet egyetérteni – mint láttuk, a profit szentsége nem szenvedett csorbát –, Tasca nagyon fontos gondolatot mond ki: magának az ökonomiának az organizációja alakul úgy az idők folyamán, hogy nem is szolgálhat más célokat.

Az 1936-ban bevezetett, a gazdaságosság követelményeit teljesen ignoráló rablógazdálkodás, amelynek eredményeként az állam adósságai elképesztő módon megnövekedtek, olyan helyzetet teremtett a német nemzetgazdaságban, amelyből semmiféle más kiút nem adódott, mint a rablőháború, melynek során a szó szerinti értelemben vett rablás és rabszolga-munkaerő felhasználása segítségével szanálhatják a nemzetgazdaságot. Az 1936-ban bevezetett gazdálkodás szükségyszerűvé tette a háborút, sőt az elfoglalt területek kirablását, az ott élő lakosság elhurcolását és rabszolgaként való alkalmazását is; olyan rabszolgaként, akinek még a pusztta létfenntartásához szükséges minimumot sem biztosítják.

A náci rezsime legbrutálisabb, emberirtó intézkedéseit sem kell a náci vezérek szadizmusával, „őrültségével” magyarázni: olyan rendszer született, amelynek, hogy fennmaradjon, szüksége volt ezekre az „intézkedésekre”. A történelem „normális” háborúit, a burzsoá társadalom normális háborúit majd mindig konkrét célok elérése céljából indították; a fasiszta rezsime természetéből viszont az következik, hogy a háború célja nem volt és nem is lehetett más, mint maga a háború.

Ezeknek, a rendszer természetéből szükségképpen következő és a történelemben szinte példa nélkül álló borzalmaknak a végrehajtásához „ideológiai” megalapozásra volt szükség. Gazdasági érdekekre vagy egy klikk hatalmi érdekeire hivatkozva nem lehet az emberek millióit kiirtani: azokról, akiket elhurcoltak, hogy munkaerejüket a

végsoőkig kizsákmányolva végül elpusztítsák őket, „be kellett bizonyítani”, hogy alacsonyabb rendűek, hogy nem is emberek. A „parancsra tettem” porosz elve nem kényszeríthetett volna százezrével embereket arra, hogy szadista tömeggyilkosokká legyenek. S ha a megalapozás látszólag ideológiai természetű volt, akkor az sem volt elkerülhető, hogy a végső soron nagyon is racionális eredetű bűntettek nemcsak látszólag, hanem ténylegesen is irracionális rémtettekkel párosuljanak. Ha a zsidókat, a megszállt területek lakosságát nem azért kellett elhurcolni, hogy Németország a náci klikk uralmát fenntartandó, folytathassa a bevezetett rablógazdálkodást és rablóláborút, hanem mert „meg kellett akadályozni” az alacsonyabb rendű fajok elszaporodását és uralmát, akkor el kellett hurcolni azokat is, akiknek a munkaerejét már eleve nem lehetett felhasználni. Ha ezek a tettek magasabb rendű „eszmei” célokat szolgálnak, akkor bizonyos esetekben minden józan megfontolás ellenére is végre kell hajtani őket. Ha az SS-t arra nevelték, hogy áldozataik nem emberek és mindenképpen megsemmisítendőek – s ennek a nevelésnek megvolt a végső „racionális” alapja –, akkor szükség esetén sem lehet racionális érvelés alapján megakadályozni az emberirtásban. Ha az emberirtásnak „magasabb rendű” céljai vannak, akkor „alantas” anyagi érdekekre hivatkozva nem lehet leállítani. Jó néhány példát lehetne felsorakoztatni ennek az irracionálisnak a felszínre bukkánására. Amikor például a német iparnak szüksége lett volna a kitűnő lengyel szakmunkások munkába állítására, arra, hogy szakmájukban foglalkoztassa őket – aminek természetes feltétele lett volna, hogy normális, ha nem is a német munkásokéval megegyező jövedelmet biztosítsanak számukra, s amennyiben a Harmadik Birodalommal kapcsolatosan ezt a szót egyáltalán használni lehet, szabad emberekként kezeljék őket –, az SS ellenállt. Ezrével hurcolták el, dolgoztatták rabszolgaként és semmisítették meg azokat a lengyel szakmunkásokat, akikre az iparnak égető szüksége lett volna. Vagy amikor a háború utolsó évében a német hadseregnek súlyos utánpótlási és ellátási nehézségei voltak, amikor az összes vasútvonalat és vasúti szállítóeszközt – az „ésszerűség” ezt követelte volna – a front ellátására kellett volna igénybe venni, Európa szinte valamennyi országából szállították a zsidókat a megsemmisítőtáborokba, köztük milliós számra olyanokat is, akiket azonnal a

gázba küldtek, akiket még rabszolgaként dolgoztatni sem lett volna „kifizetődő”.

Kétségtelen tehát, hogy a rendszer racionális céljait szolgáló ideológia sok ponton tényleg irracionálissá lett, a rendszer „életérdekei” ellen dolgozott. De ebben csupán az jutott felszínre, az jutott kifejezésre, hogy végső soron a rendszer egésze irracionális. Teljes egyetértéssel idézhetem Tim Mason megállapítását: „A kapitalista termelés feltételei mellett a politika primátusának meghirdetéséhez, mindig valami irracionális tapad, minthogy az, ami ezt a primátust legitimmé tehetné – a közjó –, csak illuzórikus lehet.”³⁵ Az államnak az a teljes önállósulása, ami a fasizmust jellemzi, *szükségképpen* vezetett a rendszer önelpusztításához. Nem azért, mert a végrehajtó hatalom szembe került a tőkésérdekekkel, hanem mert minden institutionális korlátozástól megszabadította a kapitalista konkurencia elvét, minden ésszerűséget félretéve szolgált egy vezető klikk politikai érdekeit és egyszersmind a konkurenciaharcban sikeres magántőkés érdekeket. Az utóbbit a fasiszta szisztéma bukásán túlmutatóan. Nem lehet vitás, hogy Németországnak a második világháborúban elszenvedett látványos veresége gazdaságilag csak a náci vezető réteg veresége volt, nem pedig a német nagytőkée. A német „gazdasági csoda” a minden ésszerűségre fittyet hányó náci gazdaságpolitikának s nem a Marshall-tervnek az eredménye volt.

Átalakult-e a náci rezsim idején a német uralkodó osztály, átalakult-e az osztálystruktúra? A kérdésre a fasizmus marxista elemzői két homlokegyenest ellenkező válasszal szolgálnak. Nemcsak a Komintern hivatalos elmélete, de számos nem kommunista marxista is a leghatározottabb nemmel felel erre a kérdésre. Még hozzá úgy, hogy azt is tagadja, a fasizmus bármely más osztály vagy réteg érdekeit is képviselte volna, mint a nagyburzsoáziát. Otto Bauer például – aki, mint láttuk, komoly súlyt helyezett a fasiszta mozgalom kispolgári eredetére – azt állítja, hogy „ha a fasiszta diktatúra az osztályerők egyensúlyi állapotából eredt is, berendezése és stabilizálódása megszünteti ezt az egyensúlyi állapotot” – amivel egyet kell értenünk. Csakhogy ebből arra a következtetésre jut, hogy „a burzsoázia vezető rétegének, a nagykapitalistáknak és a nagybirtokosoknak a fasiszta diktatúra berendezése után rendkívüli gyorsasággal sikerül az új uralmi rendszert is az osztályuralom eszközévé tenniük, és az új

urakat is szolgálókká tenniök”. „Ha a fasiszta diktatúra uralkodik is a kapitalisták osztálya felett, mégis elkerülhetetlenül a kapitalista osztály szükségleteinek, érdekeinek, *akaratának* végrehajtó szervévé lesz.”³⁶ Bauer álláspontját nem tartom elfogadhatónak. Hogyan hajthatja végre egy rendszer valamely osztály akaratát, ha uralkodik e felett az osztály felett? Hogyan uralkodhat egy uralmi rendszer olyanok felett, akiknek ténylegesen szolgálja? Szükségleteket, érdeket, valamint akaratot nem lehet ab ovo, automatikusan azonosítani. Hogy a fasizmus sok vonatkozásban megfelelt a nagyburzsoázia érdekeinek, azt megvilágítottuk. De azt is bizonyítottuk, hogy nem felelt meg akaratának.

Bauer álláspontja, éppúgy, mint a hivatalos kommunista álláspont, az uralmi és hatalmi viszonyok olyan leegyszerűsített sémájából indul ki, amely egyaránt jellemző a marxizmus szociáldemokrata és sztálini felfogására. Olyan sémából, amelyben a gazdasági hatalom egy osztályt *automatikusan* a politikai uralom birtokosává is tesz, ahol valamely osztály érdekeinek képvisellete csak egyetlen módon valósítható meg, s ezt az adott osztály mintegy automatikusan akarja is. Olyan sémából, ahol az osztályviszonyok, pontosabban az osztály-hovatartozás egyetlen momentumra, a termelőeszközök jogi birtoklásának momentumára redukálódik, s minden más mozzanat, így elsősorban a termelési és elosztási viszonyok feletti rendelkezés mozzanata másodlagos.

Az ellentétes válasz azonban nem kevésbé leegyszerűsítő. Amikor például Angelo Tasca azt állítja³⁷, hogy a fasiszta bürokrácia, a fasiszta uralmi klikk új osztályt alkot, olyan osztályt azonban, amely nem foglal el meghatározott helyet a gazdasági életben, s a burzsoázia ezzel az osztállyal köt kénytelen-kelletlen kompromisszumot, akkor nem veszi figyelembe, hogy egy politikai rendszer hasznélvezői nem feltétlenül alkotnak osztályt, éppen mert nincsen biztosítva számukra, hogy politikai hatalmuk elvesztésével is megtartsák gazdasági privilégiumaikat. Ha egy réteg kizárólagosan a politikai hatalom birtokosaként élvez anyagi előnyöket, akkor nem tekinthető osztálynak.

Eddigi elemzéseink alapján azt kell állítanunk, hogy a fasiszta diktatúra megfelelt ugyan a burzsoázia közvetlen anyagi érdekeinek, minthogy azonban nagyon sok vonatkozásban szembe is került bizo-

nyos burzsoá érdekekkel – a burzsoázia akarata ellenére kormányzott, méghozzá egy olyan réteg érdekeinek megfelelően, amely kifejezetten politikai hatalma által tett szert az adott rendszeren belül anyagi előnyökre is. Nem igaz tehát, hogy a fasiszta diktatúra egyedül a nagyburzsoázia (vagy általában a hagyományos uralkodó osztályok) érdekeit szolgálta volna, s az sem igaz, hogy azt egyértelműen és minden vonatkozásban szolgált, de a rendszer ezen osztályokhoz nem tartozó hasznélvezőinek haszna kifejezetten a politikai formához kötődött, tehát a fasiszta vezető réteg, bár nem tartozott a burzsoáziához, de nem is alkotott semmiféle értelemben új osztályt. Nem bonyolítja a helyzetet különösebben az sem, hogy a fasiszta vezető rétegnek volt gazdasági hatalma is. Hiszen hogy volt – ha nem is a tőkésüzemen belül, hanem nemzetgazdasági szinten –, az letagadhatatlan. Politikai vezető szerepe – éppen a rendszer struktúrájánál fogva, ezt bizonyítottuk – egyben a gazdaság irányítását is lehetővé tette számára. (Ebben a vonatkozásban a fasiszta „December-banda” egészen más szerepet játszott, mint Bonaparte Társasága.) Ez a tényező mégsem bonyolítja a helyzetet, mert a fasiszták gazdasági hatalma nem egy ökonomiai szisztéma normális – öntörvényű – mozgásából, hanem kifejezetten politikai szerepükből következett. Politikai hatalmuk elvesztése automatikusan hozta magával a gazdaság átállását az intenzív periódusnak ténylegesen megfelelő irányba, s így a fasiszta vezető klikk gazdasági hatalmának megszűnését is.

A kérdést egyetlen mozzanat bonyolítja: a fasiszta vezérek – legalábbis egy jelentős részük – hatalmas magánvagyonokat is harácsoltak, jelentős tőkét gyűjtöttek, örökölhették. Nem arról az esetről beszélek – ami kivételes is volt –, hogy Göring az ország egyik legnagyobb vállalatának tulajdonosává lett. Ez csak addig maradhatott, amíg a rendszer vezető embere volt. Hanem a kifejezetten magánjellegű vagyonok felhalmozásáról. Nem lehet vitás, hogy ezeknek egy része a rezsim összeomlása után is a volt náci vezérek birtoka maradt. Ez azonban semmiféle új osztály keletkezését nem bizonyítja. Vált volna bár az összes náci vezér jelentős tőkésüzemek tulajdonosává, akkor *tőkés* lett volna, személy szerint beépült volna az eredeti tőkésosztályba. Minthogy a burzsoáziához való tartozás soha nem volt „természet adta” (szemben a megelőző formációk osztályaival),

egy ilyen folyamat bekövetkezése a kapitalizmus legmindennaposabb eseménye.

Nem kell tehát módosítanunk az eddig kifejtetteket: a nagyburzsoázia mellett a politikai hatalommal rendelkező réteg volt a rendszer hasznélvezője, de hasznélvezete éppen politikai hatalmához kötődött – ebből adódik a „klasszikus” fasizmus sajátos „természetrája”.

*

A náciizmus a történelem legnagyobb, pokoli áldozatokat követelő háborújába kergette bele szinte az egész emberiséget. A háború elvesztése szükségképpen a rendszer bukását is jelentette. A náciizmus letűnt a történelem színpadáról, legfeljebb kísértete bukkan fel még itt-ott. Nem is maradhatott fenn: léte csak átmeneti lehetett. A kapitalizmus extenzív működési szakaszának megfelelő társadalmi berendezkedés krízise még átmenetileg sem szükségszerűen hozta létre: csak e krízisnek Németország egészen specifikus politikai szituációjával való találkozása szülte.

Ezt a megállapítást azonban a másik oldalról is igazolni kellene: meg kellene vizsgálni azt, hogy miért nem értek el komoly sikereket a többi fejlett tőkés ország fasisztoid mozgalmai, hiszen – ha igazi tömeghatást elérni nem is tudott – a fasizmus mint mozgalom nemcsak Olaszországban és Németországban létezett. Ez a kérdés már csak azért is alapvető jelentőségű, mert távolról sem olyan egyértelmű, hogy a nyugati tőkés államoknak akkor is sikerült volna demokratikus formák között átállniuk a neokapitalista szisztémára, ha Németországban nem győz a fasizmus. A német fasizmus győzelme, a fasiszta Németország első pillanatától kezdve nyilvánvaló agresszióvitása, a második világháború kirobbantása vitathatatlanul hozzájárult ugyanis ahhoz, hogy a New Deal sikeres volt, és a nyugat-európai kapitalista országoknak is sikerült kilábalniuk a válságból. Németország rákényszerítette őket, hogy maguk is átálljanak a hadigazdálkodásra. Temészetesen történelmietlen és értelmetlen azt kérdezni, hogy mi lett volna akkor, ha Németország történelme másként alakul. De a fasizmust illető ismereteink is más megvilágításba kerülnének, ha tisztáznánk, mit jelentett a modern neokapitalista szisztéma kiala-

kításának vonatkozásában a náci Németország által kirobbantott világháború, mennyiben segítette hozzá ez a világháború a tőkés világ egészét a gazdasági fejlődés új stádiumának megfelelő társadalmi struktúra kialakításához.

1969–70

JEGYZETEK

¹ Idézi Bauer, Marcuse, Rosenberg u. a.: *Faschismus und Kapitalismus*. Id. köt. 5.

² H. Heller, 123.

³ Iring Fetscher: Zur Kritik des sowjetmarxistischen Faschismusbegriffs. In: Fetscher: *Karl Marx und der Marxismus*. Piper, München, 1967. 237.

⁴ August Thalheimer: Über den Faschismus. In: Bauer, Marcuse, Rosenberg u. a.: *Faschismus und Kapitalismus*. Id. köt. 28.

⁵ L. Trotsky: *Le bonapartisme allemand*. Id. köt. 336.

⁶ A. Tasca, 530.

⁷ Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. Id. köt. 161.

⁸ Uo. 172.

⁹ Uo. 130.

¹⁰ Uo. 144.

¹¹ Engels levele Marxhoz 1866. április 13.; Marx–Engels: *Válogatott levelek*. Id. köt. 204.

¹² Marx: i. m. 151–152.

¹³ Uo. 158.

¹⁴ Uo. 191.

¹⁵ Uo. 193–194.

¹⁶ Uo. 186.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 187.

¹⁹ Uo.

²⁰ L. például Theo Pirker: Vorbemerkung. In: Pirker, 21.

²¹ Marx, 163.

²² R. Gripenburg–K. H. Tjaden: Fasizmus és bonapartizmus. August Thalheimer fasizmuselméletének kritikájához. A tanulmányt a *Das Argument* c. folyóirat publikálta (1966. 6. 461. skk.). Magyarul: *Filozófia – Politikai gazdaságtan – Tudományos szocializmus. Tájékoztató*. (A Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.) 1968. 2. (továbbiakban: *Tájékoztató*, 68. 2.). 202.

²³ A fasizmus tömegeit – mint erről szó volt – elsősorban a maguk egzisztenciáját fenyegetettnek érző középrétegek alkották. A fasiszta „elit” kifejezetten egzisztenciára nem találó vagy egzisztenciáját veszített rétegekből verbuválódott. Németország vonatkozásában l.: Daniel Lerner: *The Nazi Elite*. Stanford U. P., 1951.

²⁴ A német gazdaság és politika viszonyát vizsgáló történeti munkák többsége megállapítja a jellemzett fordulat bekövetkezését 1936-ban. Jelentőségét a történészek

– elméleti beállítottságuktól függően – különbözőképpen értékelik. Alábbi álláspontomat elsősorban a következő két marxista tanulmányra építem: Dieter Grosser: Die nationalsozialistische Wirtschaft és Tim Mason: A politika primátusa – politika és gazdaság a nemzetiszocializmusban. (Grosser tanulmánya a *Das Argument*. Faschismus – Theorien II. [*Das Argument*, 1965. 1., 2. Aufl. Febr. 1967. 1. skk.] c. füzetében, Tim Masoné eredetileg ugyancsak a *Das Argument*-ben [1966. 6. 473. skk.], magyarul Tájékoztató, 68. 2.) E tanulmányok jóval többre törekedtek, mint a fasizmus történetének (gazdaságtörténetének, illetve politika és gazdaság fasizmusbeli kapcsolatának) tényserű feltárására. Önmagukban is jelentős hozzájárulást jelentenek a marxizmus fasizmuselméletének kidolgozásához. A két forrás külön kiemelését azért tartom szükségesnek, mert a nem korabeli marxista fasizmustanulmányok közül leginkább meghatározóak voltak elképzeléseim kialakítását illetően.

²⁵ Már jeleztem, hogy nem értek egyet Justus Pálnak arra vonatkozó magyarázatával: miért nem ijed meg a nagytőke a fasizmus antikapitalista jelszavaitól. Azt állítja, hogy a „*raffendes*” (harácsoló) és „*schaffendes*” (alkotó) *Kapital* szembeállítás a fasiszta teóriában (amelyen – szerintem – az ökonomiai realitásokat illetően az állami beavatkozási rendszer, ideológiailag az antiszemitizmus nyugodott) a pénztőke és az ipari tőke szembeállítását jelentette, s hogy a fasizmus valóban az ipari tőke érdekeinek felelt volna meg, szemben a finánciók érdekeivel. De nem is beszélve arról, hogy e két réteg ilyen merev szembeállítására semmiféle alap nincsen, éppen Schacht szerepe mutatja, hogy legalábbis a hatalommegragadást megelőző periódusban a támadott finánciók éppúgy megtalálják véli számításait a fasizmus hatalomra juttatásán keresztül, mint az ipari burzsoázia. 1936-ig a nagyburzsoázia a maga egészében elégedett is az eredménnyel, de – mint majd látni fogjuk – a burzsoázia *politikai* háttérbe szorítása a '36-os fordulatot követően ugyancsak nem a fináncburzsoázia specifikus helyzetéből fakad.

²⁶ H. Schacht: *Abrechnung mit Hitler*. Rowohlt Verlag, Hamburg–Stuttgart, 1948. – H. Schacht: 1933. *Wie eine Demokratie stirbt*. Econ Verlag, Düsseldorf–Bécs, 1968.

²⁷ H. Schacht: 1933. Id. h. 99, 100.

²⁸ Az idevágó adatok különben nagyon ellentmondásosak. Egyesek szerint a '33–36-os periódusban reálbér-emelkedés is történt, mások szerint a reálbérek már ekkor – s nem csak a háború periódusában – fokozatosan csökkentek. Szempontunkból azonban ennek eldöntése nem elsőrendű fontosságú. Hiszen az kétségtelen, hogy a fasiszta korporációk nem voltak munkás-érdekvédelmi szervezetek, nem töltötték be azt a funkciót, amelyet a neokapitalizmusban a szakszervezetek betöltenek.

²⁹ Mason, Tájékoztató, 68. 2. 180.

³⁰ D. Grosser, 6.

³¹ Uo. 5.

³² Mason, 181.

³³ Tasca, 543.

³⁴ Uo.

³⁵ Mason, 190.

³⁶ Bauer, 156, 157. (Kiemelés tőlem – V. M.)

³⁷ A. Tasca, 544.

FÜGGELÉK

ELŐSZÓ AZ ANGOL KIADÁSHOZ

Ez a könyv nem „történelmi” tanulmány e szó szűkebb értelmében. Nem azt írja le, „ami történt”. Nem nyújtja a fasiszta mozgalmak krónikáját, sem a különböző fasiszta diktatúrákét. Inkább egy olyan történelmi kísérletről van szó, amely a *jelentését* akarja megtalálni annak, ami történt, valamint azt, hogy hol a fasizmus helye (mind mozgalomként, mind pedig a politikai hatalom formájaként) a „civil társadalom” történetében. Kísérlet arra, hogy szemügyre vegyen egy jelenséget amely jöllehet rövid életű, de igen aktív főszereplő volt a XX. század színpadán; s ezáltal mélyebben belelásson a „civil társadalom” és a tőle elszakíthatatlan „politikai állam” lényegébe. Az elemzés szükségképpen a feje tetejére látszik állítani a dolgokat. A „civil társadalom” és a „politikai állam” természetéből, valamint a komplexumok marxi analíziséből indul ki, majd ettől jut el a fasizmus tartalmának és funkciójának megvilágításához. Jöllehet az elemzés csak akkor érte el valóságos „titkos” célját, ha a fasizmusnak az a jelentése, ami itt feltárul, új fényt vet arra a világtörténelmi korszakra, amely kitermelte ezt a szörnyszülött jelenséget, s amely az alapot nyújtotta kísérletemhez, hogy megértsem a jelenséget.

Ma is osztom e tanulmány alapvető nézőpontját, és majd minden részletet úgy látok, mint megírása idején (1969–1970-ben íródott), még ha nem mindig fogadom is már el a megfogalmazásokat; ha nem így lenne, nem járultam volna hozzá kiadásához. Mégis van eredeti elméleti álláspontomnak egy lényeges része, amely bizonyos változáson ment át.

A megírás idején filozófiai és társadalomelméleti nézeteimet alapjában véve Lukács György *Történelem és osztálytudata** határozta meg.

* L. az „Osztálytudat” című szakaszt. In: Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, 1971.

Elfogadtam Lukács munkájának alapgondolatát, azt, hogy meg kell különböztetnünk az „empirikus” és a „beszámítáros” osztálytudatot, és hogy egy meghatározott osztályhoz tartozó egyedek *tényleges* tudata, ami cselekedeteikben megnyilvánul, nem azonos az osztálytudattal, amellyel a kérdéses osztály egyedeinek bírniuk *kell* osztály-hovatartozásuk elkerülhetetlen következményeként. Egyrészt a valószínűs osztálytudat és magatartás, másrészt az osztály-hovatartozás és a logikailag megkonstruált osztálytudat effajta szembeállítás a bizonyos leegyszerűsítésekhez vezetett. Néha csak úgy voltam képes mindezt összeegyeztetni a *tényleges* társadalmi és politikai folyamatokkal, hogy egészen bonyolult teoretikus konstrukciókat alkalmaztam. Nincs itt helyem, hogy megpróbáljam elemezni az ezzel összefüggő problémákat. Lukács gondolatát nem lehet meghaladni anélkül, hogy kritikailag át ne gondolnánk Marx osztálykoncepcióját.

Egyszerűen csak fel kell hívnom az olvasó figyelmét két mozzanatra, melyek lényegi szerepet játszottak tanulmányomban. Mindenekelőtt Lukács elgondolása alapján nem lehet megmagyarázni, miért nem vezet minden „válsághelyzet” automatikusan „forradalmi helyzethez”. Miért nem sajátítja el a proletariátus a „beszámítáros” osztálytudatot minden mélyreható társadalmi, gazdasági és politikai válság során, ha ez az osztálytudat állítólag logikusan következik osztályhelyzetéből? Ismételtelen hangsúlyozom könyvemben, hogy a fasizmus egy válsággal terhes, ámde nem forradalmi helyzet szülötte. Hogy miképpen és miért jöhet létre egy ilyenfajta szituáció, az megmagyarázatlan marad könyvemben, vagy pedig a korábbi forradalmi törekvések sikertelenségével magyarázom (ami, ha a fent említetteket tekintetbe vesszük, ugyancsak nem magyarázat).

A másik probléma könyvem egyik legalapvetőbb és legpolemikusabb megfogalmazott tézisére vonatkozik. Arra a megállapításomra, hogy egyrészt a fasizmust csak úgy lehet megérteni, ha a kapitalista társadalom jelenségeként kezeljük, másrészt viszont, hogy a fasiszta mozgalom nem tekinthető *ténylegesen* az uralkodó osztály által kezdeményezett mozgalomnak, sőt bizonyos esetekben nyíltan szembekerül az uralkodó osztály érdekeivel. Azt hangsúlyozom, hogy ez az ellentmondás azért jelentkezik, mert a fasiszta mozgalom mélyen „kispolgári” attitűdökben gyökerezik. Ha viszont ezt a gondolatot összekapcsoljuk a fent említett osztálykoncepcióval, akkor

arra kell következtetnünk, hogy a burzsoá társadalom három osztályra tagolódik. A burzsoázia (ha a társadalom elérte a kapitalizmus intenzív szakaszát) nyilvánvalóan a neokapitalista rendszerre való átmenetben érdekelt, a proletariátus az osztály nélküli társadalom létrehozásában, a kettejük közötti kispolgárság pedig bármelyiket hajlandó „elfogadni”; ha viszont a konkrét történelmi szituáció mindkét megoldást kizárja, akkor a kispolgárság szükségképpen fasiszta lesz. Egyéb okok mellett az a tény, hogy a lukácsi koncepciót csak igen bonyolult teoretikus konstrukciók segítségével tudtam a konkrét történelmi kontextusban alkalmazni, ez győzött meg engem már könyvem befejezése után arról, hogy Lukács osztálytudat-koncepciója és a „burzsoá” társadalom mögötte rejlő leegyszerűsített osztályelemzése tarthatatlan.

Azok a problémák, amelyek a „nemzet” fogalmával kapcsolatosak, mindehhez csak közvetve kapcsolódnak. De ennek ellenére léteznek. Ma is érvényesnek tartom, amit könyvemben a fasiszta mozgalom nemzeti jellegéről mondtam. De mai meggyőződéseim szerint ezen a területen is szükség van elméleti előrehaladásra, ha úgy akarjuk megragadni a fasizmus jelenségét, hogy az elmélyítse a polgári világkorszakra vonatkozó megértésünket.

Budapest, 1976. január